

Spisil k'atbuj

Todo cambió

Edición tseltal-español

Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C.

Lo'il k'op - Cuento

Josías López Gómez

Josías López Gómez
es autor de:

Palabra Conjurada, 1999.
Cinco voces Cinco Cantos.
Colectivo multilingüe.
La aurora lacandona
Cuentos tseltal-español. 2004.

Otros títulos:

La última muerte
Tsotsil-español.
Cuentos, Nicolás Huet.

Distintos colores de la tierra
Colectivo multilingüe.

Cantos desde el corazón
de la naturaleza
Colectivo multilingüe.

Ocho palabras del amanecer
Colectivo multilingüe.

Corazones unidos-Pensamientos
diferentes,
Colectivo tseltal-español.

La luz de la montaña
Cuento y poesía,
tseltal-español

Palabra de Ajawes,
cuentos en tseltal-español.
Armando Sánchez Gómez.

Spisil k'atbuj Todo cambió

Se terminó de imprimir en enero de 2006, a diez años de firmados los Acuerdos de San Andrés Sak'amchen de los Pobres, incumplidos por el Gobierno Federal, en la Editorial Fray Bartolomé de Las Casas, A.C. Pedro Moreno N° 7, Barrio Santa Lucía. San Cristóbal de Las Casas, Chiapas. México. Tipografía de la Familia Garamond 11, 12, 13, 15 y 20 puntos.

La edición consta de mil ejemplares.

unemaz@yahoo.com.mx

Índice

Agradecimientos

Presentación i

Jpoxlum 1

Jpoxlum 7

Te ts'iwej winik 12

El cazador 19

Te jalbil k'u'il ants 25

La mujer huipil 38

Snail elme'eletik ta k'atimbak 51

K'antimbak, el reino de los muertos 62

Jtuunel yu'un lum 73

El servidor del pueblo 86

Spisil k'atbuj 98

Todo Cambió 111

Yantiknax 124

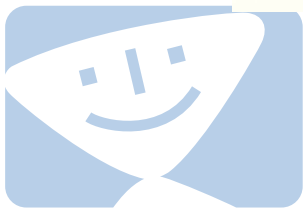
Algo diferente 135

Del autor 144

Spisil k'atbuj

Todo cambió

Josías López Gómez

Smile

Jpoxlum

Baluneb yu'un agosto ta yawilal 2005. Chanebix ora smalel k'a'al k'oon ta jna, lapoj ijk'al xababil, chajbxanix ilel yu'un tan sok kich'oj k'oel pajk' pasbil jun. La jam te skantaroil ch'ujte' sti' jna. Ochombeel, la jle te jun litro pox ta bati najk'ambilik te santo-etik. La jtsak te limeta, la ts'ub ta uch'el, jauk meto ay mach'a k'opoj ta jpat, la sujt'es jba, mal koel pox ta sti' ke, t'ux te yaxal najt'il sk'ab jk'u. Ja' te Maria Melida, ma jk'an xjul kot'an te sjol sbiil, tul t'ujbil ants, leknax ilel yot'an, oxtatel ta sti' jna. La yilbon sit, tseen, k'opoj:

–Talon kilbat te alo'il k'op.

Xiwonax yu'un, ma' la jna' beluk la kalbey.

–Lek ay –xi'onax.

La kik' ochel, lato sujt'es sit, jich yilel te la sk'opon jilel te xojobal jch'ultatik k'a'al. Najk'aj ta ch'in ts'amte'al. La stsak te pasbil jun, la sjam, jach' st'un sok sbik'tal sk'ab te sba-bial lejch'el jun te lo'il k'op, la sk'asesla, yak

ta yilel, k'ax ta yan jun, yanon jtukel yakon slopel juju' teb pox kuch'. K'ax ora, laj yo-t'an ta yilel te Meli te jun. La kilbey sit, ja'nix jich la yilonuk, jich la yal:

–Ya jmulambat te alo'il k'opetik. Le' ya yak' kiltika te xkuxinel sok te bin ut'il ya staik ta k'eluyel te balumilal te maya tselta-letik yu'un Oxchujk'.

–Bayal u at'ejon –xi' la sujt'esbey

–K'alal la jts'ibuy, cheb bi la jnop yu'un: te sbabial ja' ya kik'tel sujt'el, jauk meto ma'ba ja' la kik'tel sujt'el te xch'ulelal xkuxinel jlumaltik, la jchiknantes ta ilel ts'ibubil k'opetik, te sk'oplal xkuxinel pam lum te k'ax bayal swokol yu'un te me'bail, yu'un lo'layel sok yu'un labanel; ta xche'bal: kot'an jultesbey sk'oplal te beluk ch'ayemix sk'oplal ku'untik, te beluk nak'bil sbiil, sok te bilukil te lajemix stuul, ak'a k'opojuk te beja'etik, k'ajinuk te bayal ta koj't' mutetik, awunuk te ajk'ubal chambalmetik, ch'inch'onuk te bik'it usetik, junuknax sk'ajintayik te k'ayoj te ya xjajch' k'ajintayel ta ba ay te xmuxuk' balumilal, sk'inal ixim winiketik.

Meli, tseetel ilel yelow, ya xkuxinon yu'un spisil ora, la stsaktel lok'el yantik liwro-

etik ta xchojak'. Tseen. Patil ts'iin la kiltik sok slekil kot'antik te junetik. Jich la yalbon:

–Te lo'il k'opetik awu'un ma' jauk sbabial te ya yich' ts'ibuyel ta Mejiko, ay senyail jilem yu'un yantik jts'ibjometik te ya sts'ibuyik lo'il k'opetik u'uk, chikan bati ya yich' ilel.

–Jichnixa, jauk meto te literatura indijena yaktonax jajch'el, yaktonax sts'obel sba, mayukto bayal te ya yich' tuuntesel, mayukto tuluk mach'a lumto ayix snopjibal yu'un ta yak'el ilel sok sts'ibuyel te junetik ta orato.

–Melelnixa. Ay bayal te macha'tik ya sk'an spasik te at'elil. Jich te bit'il ya yak' ta ilel slo'il k'op mok poesia te bats'il winik jts'ibjometik, ya smuk'tesbey sok ya xcholbey sk'oplalil te bit'il ay te xkuxlejal.

–Ma'ba jichnax te at'elil. Ay muk'ul lomol lum te ma' ajk'uknax ya yich' nojesel, sk'aj te bayal jawil la yich' bajel sok ma la yich' kanantayel te bats'il k'opetik. Jich yu'un ma' junuknax jawil te ya yich' nojesel te beluk ch'ojbil jilel ta kot'antik. Melel ayto mach'a xch'uunej ta yot'an te mayuk stuul te bats'il k'opetik, ma'ba k'op, ya yalik te mayuk slekil ta k'op, melel ja' sk'op te inyoetik. Ayto bayal bi sk'an yu'un te yakuk xlekubuk

te bit'il ya yich' ts'ibuyel, jauk meto jich bit'il te bayal k'opetik, k'unk'un yak ta jilel te k'alal ma' la sk'an yich' muk' te ajwaliletik sok te macha'tik ya sbijteswanik yu'un ta sts'ibuyel te jk'optik. Ta orato ya stak' jts'ibutikix.

—¿Bistuk ma' xyich' ts'ibuyel bayal te bats'il literatura?

—Ma' jna'tik beluk ya kaltik yu'un, melel ma'ba junax te bi swentailuk, bayal te beluk k'oem ta pasel. Ay bayal yip te kaxlan k'op ta stojol te bats'il k'opetik. Ma'toba tulan te bats'il literatura te ya sleuk te bati ya yich' ilel. Te cha'oxtul bats'il winik jts'ibjometik ma' staik bati ya xcholbey sk'oplal yat'elik, bayalik ta tul te ma' staik koltalek yu'un bit'il ya xkuxinik, ay swokolik te k'alal ya spasik te yat'elik, mayuk mach'a ya x-ilot yu'un sok mayuk mach'a ya xkoltayot yu'un.

Meli, saknax ilel jich bit'il unin sakubel k'inal, xnichimal xjobal t'osel, jajch', la stejkan sba, la sujt'es sit ta yilel te be te toj xbajt' ta beja'. Tejk'ajon u'uk, oxtajonbeel, la kilbey sit yelaw. Chikanax sk'op te ch'ay koel beja' sok chikanax sk'ayoj te mutetik. Te yijk'alul sit te Meli la stij sba, la sk'ases yak' ta sti, jich la yal:

—Ya xchajubotik yu'un yilel te ja'mal teme pejt'xanix te' ya jtajtik ta ilel. Jauk meto ay bayal ta tejk' te te'etik, ay chajbxanix ilel sol ay yantikxanix smuk'ulal, yantikxanix sbonil sok yantikxanix stuul. T'ujbil ilel teme bayal ta ten te'etik ta ja'mal. Jich ay u'uk te k'opetik ta spamal balumilal. Ay muk'ul ja'mal k'opetik ku'untik te yanxanix yutsilal ta stuuntesel. Ay bayal stuul te k'opetik te ya xtuun ku'untik ta ayej, leknax ayel stojol, ja' ya jmulantik te yanxanix ta kum jbats'il jk'optik, jauk meto ya sk'an lek kanantayel. Te lo'il k'opetik ya yak' ilel te ay bayal ta ten te snopjibal ku'untik.

Te Meli, syakubtesel jkot'an, la sk'ambon te limeta yu'un pox, sok ch'ix kantela sok la sk'ambon te tsael chik'pom yu'un te jtat. Junax la yak' sok te pajk' jun te bati ay te santo yu'un te jme'tat. La skejan sba. La yalbey wokol te yosetik te mach'a la xchiknantes te balumilal, jmeltsawanejetik, la xtuch sk'ab; la sk'an te machuk xch'ay xch'u-lel te liwroto, te manchuk stsakot ta chamel, sok te manchuk xlaj. La yuch' lojp' pox, la smalbeel yan ta bati te santoetik. Jajch'. La xch'ultes ta pom te sjoyobal na, patil ts'iin ya sbisbon bis pox, la smalbey tebuk te sti'

liwro. Te smam te smamuk bijil winketik,
ja'xanix ma' la stajbey yu'el te neel jchich-
mamtik. Jich la yal:

—Ayix ta sk'ab Jpoxlum te aliwro, ja'
bi ja' te mach'a la xchiknantes xkuxlejal ba-
ts'il winiketik yu'un Oxchuk, ma'me xch'ay
yot'an te winiketik, yame xk'ubbeel sk'oplal,
yumtome ta k'axel sti' sk'inal te tseltaletik.

Te ts'iwej winik

Ja' jwe'elinej, ja sbujts' kot'an sok ja' xch'ayel kakan te ja'maltik. Ya kich'beel kuchiyo, ya lom ta milel koj't' chambalam teme oxtajtel ta jts'eel. K'alal ya yaybey stojol yik' xchux chambalam te Maelchan jts'i', ya xti'wan. Ya jtsak jtujk', ya jts'aklimbeel. Ts'iwej winikon, ya kich' ich'el ta muk', jauk meto ma' xmantalajon, ja'nax ya jpas te kat'ele.

Xjobalnax ilel sk'anal lejch' sepel muk'ul u, chiknatel lok'el ta jol wits Ijk'al Ajaw. Jajch jpas kat'el. La jk'ajintaybel xch'ulel sok chik'pom te mach'atik la yak'ik ta ilel te ts'iwej, la kalbey skoltayon te neel jchich-mamtik sok la kalbey wokol te chambalam te ya yak' sba ta lajel, melel ch'ultesbil te ts'iwej, maba milaw; patil ts'iin koombeel ta bati nainemik te chijetik, chajbxanix ch'inch'onel xenenetik ta jchikin. Ts'usbaj ta olil be te labtaywanej kujkuj mut, yabat ailmal, ma' yich' alel te sbiile, melel le' talem ta bay snail te melot'an, ta ijk'ubel k'inal. Ma'ba la jkich' ta muk', beenon koel. Patil ts'iin pek'el k'ax ta wilel, la tejk'an jba, che'wel'ta ts'usbaj,

labtaywanej yak. Jul ta kot'an te kinam Xpet Konsal, stukel, repenta ay bi ya xk'ot pasel ta stojol, la jmel kot'an yu'un. Jauk meto ja' bajt' ta kot'an te ts'iweje.

La jt'umbey yakan te chambalam ta jujuntik sk'ab te' sok ta jujuntik yabenal te' tek'tilabilik. Ya jna' yilel teme naxtonax k'ax mok ayix che'oxebal k'a'al xk'axel; sok ya jna' yilel teme yakan chij, yakan jalaw mok yakan me'el. La kaybey stojol yot'an te lum k'inal, pumpontel yakan chij. La snutsbeel te jts'i', la t'uumbeel uuk. K'alal xjajch' sk'inul te ts'iwej, ma' stak' jch'ay k'aal yu'un. Ja'nax jtukel sok te chambalan ya jna'tik stojol te ja'to ya xlaj sk'oplal te k'in k'alal ay mach'a ya xlaj. K'alal ya xkom sk'oplal te ts'iwej, ma' xyich' ik' te ch'ul lum k'inal, ya xch'ab ta k'op te ja'maltik, ja'nix jich uuk te beja'etik, ya xkom ta beel te ik'. Ja'nax pajal pitbonax yot'anik te ts'iwej winik sok te chambalam. Jauk met ma'ba ju' ku'un, ch'ay yu'un te jts'i'. Lijk' jol yu'un, ma' jichuknax ya jch'ay k'aal, ma' jowiluk ya xk'ax k'aal ku'un teme mayuk bi ya jpas, ma'ba k'aemon skoltayelbeel te chambalam, melel ja' kuxulon yu'un. La lok ta yit tujk' te Maelchan, awunax yu'un xk'u-xul, ochbeel ta yanil ja'maltik. Mayuk bi la

kal, nak'ajon jich bit'il ya spas te ts'iwejetik, tal slek'bon kakan te jts'i'e, la stij sne, olxanix sba k'alal la yilon.

Yijk' jol sok amenax k'inal la kay, sujt'ombeel. K'unk'un oxtajon ochel ta jna, melel ochem xwael stukel te kinam, tuben te k'ajk'. Chamnax la kay yu'un k'alal la kay sto-jol k'unk'un ujonel, botatiknax jilel jsit yu'un. Ma'ba stukel wayal ta jwa'eb te kinam, ay sjoy, binax yot'an.

–Maliya, maliya ajk'uk, ya jk'an xchuxnon –xi' te sjoye.

–Ma'me xlok'atbeel, jutul te xchikina, le' ya xchuxun te jmamlal.

Jajch'tel, toj tal te bati albot. K'unk'un la tij jba yu'un xojobal u, la xbijch'antel lok'el te'uben yat, bixbonax lok'el xchux. Lijk' jol yu'un, tulan la jmich'bey. La jtsaktel lok'el jkuchiyo, la set'bey lok'el awunax yu'un.

–Xnich'an pukuj –xi' la kay stojol ta k'op.

–iꞤBeluk la apas!? –xi' ta sjak'el te kinam.

Ma' jna' beluk kot ta pasel, lijk' jol, sujt'ombeel ta ja'maltik. Paxajon ta yanil te'eltik, ma' xtojobon ta beel, la jlajim jba k'axel ta ch'ixetik, xojobalnax ilel te u ta

yanil te'eltik. Melot'antiknax jba yu'un te beluk k'ot pasel ta jtojol, la jtsob si', la jpas k'ajk', jauk meto amenxanix k'inal bajt yu'un, kot'an awunokon. Bayal bi tal ta jol. La jnop tujk'ex te jna swenta yu'un mayuk bi chikan xjil ta k'inal, la jnop jel te jbiil teme jich k'ot sk'oplal, sok la jnop k'ejel ya xboon ta bati mayuk mach'a ya staon ta leel.

Bayal ch'oj k'ax beel ta kakan k'alal nakalon sk'atinel k'ajk', yipiknax ta beel, toj ochikbeel ta yanil ch'enetik. La stejkan xchikin te Maelchan jts'i', la snutsbeel koj't chij, ja'to kom snutsel k'alal la slubtes, jauk meto ma'ba oranax la yak' sba ta lajel te chije. K'ot slajibal te k'in, la lowbey kuchiyo ta snuk', la'to stijulay sba, jauk meto k'unk'un la xjich' sba, botatik jilel sit. La tuch te jkuchiyo.

La jpoch' te chij, la wojbey jejk' sbak'etal, xujt'nax la jti', sok la kak'bey k'asuk te jts'i' yu'un swokol. La kuch'bey ya'lel ch'in beja'. Jul sikilal te sakubel k'inal. Yak beel stukel te u ta ch'ulchan. Patil ts'iin juju' wol ch'ay k'axel te ek'etik, jajch' sakubel te ch'ulchan, k'unk'un xojobatel, sok k'unk'un ch'ab k'axel ch'inch'onel te xenenetik. Lok'ontel ta ja'maltik, ay ta jol te beetik, melel yal xnich'anon te ja'maltik, ma' jauknax ya

yak'bon te beluk ya xtuun ku'un, juju'wol jij-te', juju'wol k'antulan, juju'wol taj, juju'wol chilchilujch', juju'wol sote', ya sk'oponon, ya sna' stojol te le' kuxulon ta lum k'inalto. Ma-yuk ta pajel te yutsilal.

–Talonix, jajch'an pak'aj k'ixin waj we'tik. Ilawil te ti'bal kich'otel –xi'on ta yal-bey te kinam k'alal la koj't'es te kijk'ats.

–Kojtel ta swa'ib, binax yot'an yilel. Jajch' bi spas. La stsum k'ajk', la sap sok ya skiw te paybil smats', la xjux ta tan te samet, jajch' spak' waj. La jpetel si', la xij te k'ajk'. La jtsak te sbabial k'ixin waj, la jpots k'as ti'bal, la kak'bey stuuntes te kinam.

–Le ay te amelol ti'bal, ja'me awu'un atukel.

Binax yot'an la stsak, k'an yak'bon xujt'uk uuk, melel k'aem te junax ya xwe'otik.

–Jo'o, nojemix ch'ujt' –xi' ya kalbey, la xjuxilabey yil te snojel jch'ujt'.

La kil te la sbik' koel.

–¿Bujts'amba? –xi'on ta sjak'bey

–Bujts'an, ja'nax ya sk'anxan tebuk yats'amul –xi' ta sujt'esel.

Ma'ba la skom sba ta we'el, ja'to k'alal laj yu'un. La skus ye ta sk'ab, binax yot'an bajt' yu'un te swe'el.

–Takinax jti', ya jk'an kuch' ja', ja' la awak'bon jti' sjujp'enal te ti'bal –xi' ta patil.

La sk'eb ja' ta bojch', ya yuch', jauk meto ma'ba tub te stakin ti', jajch' yuch' ba-yal ja', ja'to k'alal ma'ba ju'ix yu'un sk'ebel.

–Ma' xtub te jtakin ti'il, wokoluka, k'as-esbontel pajch' bojch' ja' –xi' ta k'un-k'un, sijt'emix xch'ujt' yu'un. La sjik' yot'an.

La jch'uumbey spasel te sk'anjel yot'an.

–¿Beluk ya awak'bon jti'? –xi' ta sjak'el.

–Ja' la kak'bat ati' te yat awajmul –xi'on ta sujt'esel.

Bajt'nax xch'ulel yu'un k'alal la yay stojol, wik'wonax bajt' sit yu'un, yot'anuknax smil sba ta ok'el.

–La amuksitayon –xi' la kalbey –ja'at amul te ma'ba la jtsak chij.

Ya stsakbon te nejk'el, ma'ba kom yot'an yilbelon, k'opoxan:

–Ya xlajon, ma'ba ju' ku'un kanan-taybey jba

–Te Maelchan jts'i' lek yot'an stukel,
ya sjuinon sok ya skanantayon chikan jayeb
jawil –xi'on ta sujt'esel.

Ma'ba we'ix te Xpet Konsal. T'om
xch'ujt' yu'un te bayal la yuch' ja', cha'sujt' ta
lum k'inal te sbak'etal. K'ixin, chi'chi'tik sok
bayal ya yak' takin ti'il te yat tul winik.

Te jalbil k'uul ants

Mayuk bi yal te Juan, lek yot'an stukel. K'ot oxtul kaxlanetik ta akul sna, joybil ta k'altik. La skuy mam chitametik, ijk'ubeniknax ilel yelawik yu'un stulanil xojobal k'aal, mayukix yip yok sk'ab yu'un lubel k'alal k'otik. La spatbey sba yot'anik, la snajk'an sbaik ta ts'amte'al, jajch'ik ta ayej. La skiw smats' ta cha' te Katarina, la spak' waj, la xch'il tumut ta samet, la yak'bey swe'el te yula'. Patil ts'iin sujt'ikbeel te kaxlanetik.

—At'eletik yu'un te Instituto Nacional yu'un Intijenista. Ya sk'an te yakuk snop sts'ibuyel sok yilel jun te jlumaltik. Tal yal-bon at'el, yu'un sk'an x-ochon ta promotoril, melel lajem ku'un kuarto yawilal yu'un primaria sok ya jna' k'op ta kaxlan k'op. Ya xboon ta jovel, le' ya kich' bijtesel, patil ts'iin ya kak'bey snop jun te alaletik ta jbats'il jk'optik. Ya stojonik lajunwinik peso ta jujun u —xi' yalel binax yot'an sok tseetiknax yelaw te Juan.

Bajt'nax xch'ulel yu'un te Katarina, xiwnax yu'un, jajch' nijk'el sti'. Mayukbi x-ain yu'unik, ja'nax ya spas sok ja'nax ya sts'un te beluk ya xtuun yu'unik ta kuxinel, k'aemik ta sjelel sbilukik son yan lum winiketik. Slapojik sk'u k'alal ya xwalik ta lum. Ya xpaxala ta yutil na te pewal sok tastonax xbajt' sujt' te ch'oetik.

—¿Beluk ya yal te jtijil jnabaltik? —xi' ta sujt'esel ta patil.

—Le' ya x-at'ejonto, ma'ba k'ejel ya xboonta at'el, ja'nax te k'alal ya sta yorail te ya kich' bijtesel, ya sboon ta jobel. Jich la yalbonik jilel. ¿Bi xi'at Katarina? Ya jmambat a sera, ya jmambat yulel achikin, ya jmambat awu'al k'alal ya kich' tojel. Ya kik'atbeel paxal te bati ya ak'an xba'at. La xch'uunix stukel te Manuel Ch'ixna, pajal ya xbeenotik sok junax ya x-at'ejotik jche'baltik. Teme ay bi ya jta, ja' ya ajak'bey stukel.

—Ya jnop kay spasil ajk'tik.

Tal ta sjol te Katarina te ay bayal wokoltik yu'un te me'bail. Ya xk'uxik che-nek' teme ay mok ja'nax ya yuch'ik jun bojch' juxil u. Skaj te jun yot'an sk'an xkuxinik, la sleik te beluk ya spasik jujun k'a'al, jiche ya staik leel tebuk beluk ya xch'abtesik

te wi'nal. La snojesik lekilal k'op ta yot'anik skaj yu'un sme'balik, ma'ba amen k'ot ta sjolil te ayeje. K'ot sk'alel ts'iin, bajt' ta jovel te Juan k'alal laj yot'an ta sbuts'el sbakel ch'altesbil ba. La sjelbin smoral sok la xpixlin xpixlolal sjol. La yijtay te sna te bati k'ax lajuneb xcha'winik jawil ta kuxinel.

—Ma' xamel awot'an, Katarina. Ya xtal kilat —xi' ta yalbey te yinam k'alal la yil yak ta ok'el.

Bajt' ts'iin, mayuk bi la yalix, ja'nax la stijulay jilel sk'ab, ailma koelbeel. La yil kojbeel smamlal te Katarina, ja'to k'alal ch'ay ta sit. La sta ta jet be te Manuel te Juan. Beenikbeel ta yanil ja'maltik sok ya st'unikbeel witstikil. Yakik xiwel k'axel ta Ch'enpalma ta bati bayal mach'a lajemik. La yuch'ik mats' ta beja'. Xch'ixil k'a'al beenik, ja'to k'alal k'otik ta jovel yakiknax chik' k'oel. Toj bajt'ik ta ba ay snail te sentro yu'un koordinator indijenista, le' wayika sok yantik ch'iel keremetik talemik ta yantik komunidadetik yu'un tseltal sok tsotsil, swenta yu'un ya x-ochik ta promotoril yu'un kuxlejal.

Ma' sna' sts'ibuyel tseltal te Juan, melel ta ayejnax ya sk'ases sk'oplal te beluk ya spas ta jujun k'a'al. Jauk meto, te ts'ibuyel

jun ta tseltal bayal sk'oplal yu'un te yach'il yat'el. La snop sts'ibuyel ta jun te bats'il k'op, la snop yilel te basbial kartilla yu'un tseltal. La snop bit'il ya yich' bijtesel ta sk'op te ch'iel keremetik. La smulan te Juane, k'alal k'ax oxeb u ta snopel jun, la xch'uun sok yot'an te och ta promotoril. Sujt' ta sna te Juan. Tsajubnax xcha'welel xchikin te Katarina, ma' la sna' beluk la yal yu'un, k'alal la yil tul winik tek'el ta sti' sna, yaknax ok xchik' ta yelow, slapoj yach'il k'uul sok slapoj yach'il wexal, yakix tubelbeel k'a'al k'alal k'ot.

–Jo'on, Katarina! –xi' tseetnax te Juan, jich yilel te ay bi lek k'ot pasel ta stojol.

–Jach'al jilel ye yu'un sbujts' k'inal te Katarina, yaknax nijk'el sk'ab k'alal la stsak. K'alal la yil te ja' te smamlal, jajch' tse yu'un, ch'aybeel ta sjol te melot'an. La smey sbaik, la smeybey xch'ujt' yinam te Juan, yaknax tsee k'alal la spet. La xchobey yay te bit'il kuxin ta Jobel sok la yak'bey yil te sbabial kartiya te ts'ibubil ta bats'il k'op te yich'oj k'oel. La smulan te Katarina, la yalbey te smamlal te yot'anuk snop u'uk.

–Melelnixa –xi' te Katarina –ya jk'an nop u'uk. Me yakuk awak'bon kil –binax

yot'an la stsakbey sk'ab jich bit'il k'alal nujbinelikto.

–Chajbana aba –xi' sujt'esel te Juan –pajel ya xboon te Bajnabil.

La sjik' yot'an te Katarina. Ma' smulan yot'an te stukelnax ya xkuxinbeel sok yaltak, melel albot te Juan te le' ya x-at'ej ta bay kuxul. La xmaxbey bayal yijk'alul sjol yinam te Juan, najk'aj ta sts'eel.

–Bistuk bayal ya amel awot'an? Ya stak' junax x-ainotik, lek ya xk'ot lok'el spisil. Ja' ayat ta kot'an sok alaletik ta spisil ora. Le' ya x-at'ej te Manuel, yanon jtukel, ya xboon kay bijteswanej ta Bajnabil; ma'ba jo'on la jk'an, jich k'otik nopel yu'un te mach'atik ya smantalajik ta INI.

Mayuk bi la yal yu'un te Katarina, la sjuinbeel te smamlal. Jajch' k'ayoj te tatmutetik yu'un sakubel k'inal. Bajt'ik ts'iin. K'axik ta beja', beenikmoel ta ja'maltik wits. K'alal ch'ayik koel moel ta witstikal, k'axik ta k'altikal, sok ta wank'altikal, k'otik ta Bajnabil k'alal nopol xch'ayix koel te k'a'al. Tul sakil jol winik, ma'ba tesoj sjol, ijk'al sit, jauk meto yanxanix x-ilwan, jech'el yit nakal te lum, yak maliwanej ta sti' ochibal naetik. Ja'nax la yil k'ot te Juan, la skojt'es xpixol,

sok la stinan sba, jich la yak' ilel te xk'uxul yot'an. La yok'es xulub wakax. Pajala ochik-beel ta bati yakik maliwanej te yantik. Stso-boj sbaik spisil te yawal Bajnabil. Yok'oj yaltak te antsetik, chotatik ta sts'eel te mach'a muk'ikix, spetojik stukel te tsaal alaetik. La spasik k'in, we'ik, ajk'tajik yu'un sk'ayoj arpa sok amay. Xch'ixil ajk'tik la yuch'ik chi'ilja' te mamaletik. Jich k'atbuj ta promotor te Juan. Tul winik te le'ot yu'un te INI swenta yu'un ja' ya sk'atbunbey xkuxlejal te slumal indije-naetik, jich mayuk lek k'op sok jich ya spasxan lekil at'eletik te bit'il kaxlanetik. Jo'eb k'a'al ta jun u bajt'ula ta Jobel te Juan swenta yu'un ya yich' bijtesel yu'un te jnojpteswanejetik ta INI sok ya slajin te secsto jawil yu'un nop jun. Oxeb jawil at'ej ta Bajnabil, mantala sok ich'ot ta muk' le'a.

Binax yot'an te Juan. Ya xchikiltaybey xmoch yinam k'alal ya xway sok, ya xch'ik sba ochel ta stsek yu'un sik, ya staj sbaik sbak'etalik juju'tul, k'alal yak ta beel te Jch'ultatik ta yanil balumilal. Mayuk mach'a ya slajimbey sk'oplal te sbujts' yot'anik, lekil tajimal ilel. K'an awunikik swenta jichme ya sna' stojol te yajwal naetik te binax yot'an ta xche'balik.

Jelot ta yan komunidad te Juan k'alal nub oxeb jawil yu'un ta Bajnabil. Ma' la yik'ixbeel te Katarina, skaj te k'ux spisil sbak'etal yu'un yal ta be. Ya sk'an yak' sba ta tamel yu'un te ch'ay jilel sch'ulel, tsakot jilel yu'un yosetik lum k'inal, jil ta sna sok yaltak. La sk'ambey te smamlal te ak'a yijtay te yat'el promotoril swenta yu'un junax ya xkuxinik, jichnix bit'il la xchapik te sme' statik k'alal nujbinik. Jauk me-to k'aj ta yat'el te Juan, chikan beluk jajch' smulan. La slap lekil spasbil xanabil sok warachil. La smanbey yual, yulel xchikin sok la smambey yantikxanix sbonil serail sjol te yinam. Ma' la stuuntesix ch'ujpak'te', la sman xapon te mayuk bin ora la stuuntes. La yik'beel paxal yinam sok xnich'nab ta Jovel. La sman sreloj, sok ya sman sradio sok la yak' pasel sna. Ma'ba ijk'ubix yejk'ech yu'un seel sk'al. Jauk meto ay bi k'ot ta pasel. La yich'tel pajk' nichimal westiro yu'un yinam.

–Ilawil –xi' la yalbey –t'ujbilnax, lapa, lek ilel ya xk'oat yu'un.

La stsak yil te Katarina, la slap ts'iin. K'alal la yil te chajbxanix ilel sba, tseen yu'un, la yay stojol te lok' anel xch'ulel yu'un.

–Jo'o, jo'o, ma' bi ora ya lap –xi'.

–¿Bi yu'un?, t'ujbil ta ilel.

–Ma' ba jich kot'an te ya kijtay te jalbil jk'u: ya speton, ya sikteson. Ma' ba ja' ku'un jtukel te westiroto: ma' sk'anon, ya yejch'enteson.

–Yinamat tul promotor.

–Jich, awinamon, jauk meto ma' ba yan antson ta stojol te yantik antsetik; manchukme k'ejel ya xboon, chikan mach'a winikun ya kik' jba sok, yananix jlap jalbil jk'u jtukel. Ma' bi ora ya jel te beluk la yak'bon te jme'tat, sok te beluk la yak'bon jilel te jmam. Teme ya jlap te westiroto, yame sjak'bonik: “¿Bi la awut te jalbil ak'u, Katarina?”, ma' jna' beluk ya sujt'esbey. Ya stak' xlok'on anel, ya stak' ya jnak' jba, jauk meto ya staon leel xch'ulel te jchichmam, jichnixme ya sjak'bonik u'uk.

–¿Bistuk yato xiwat yu'un te beluk la yalbatik k'alal tsaelato? Mayuk mach'a ya yak'bat xk'ax awokol sok mayuk mach'a ya sleat.

–Jo'oo, ma'ba jich bi. Ja' jkuxinel te jalbil jk'u', meel ya stseen ta jtojol. Jo'on ya jal, jich ya kak' jba ta ilel, meel lom ya jna' jalab. Teme ya jlap te westiroto, ¿beluk ya jpas sok te jpetet, beluk ya jpas sok te

jkomen? Ya xch'ay ta kot'an te ajt'al, ma' yajwalukix na ya xk'o'on yu'un. Ma' stak'ix biilnix jbiil Katarina Xuch'ib yu'un te westiroto, jich ya xk'o'on te bit'il bulbil pejt'ixim, ya xtakinaj yisim. Ya yaybon stojol jk'op te jalab, sna'oj stojol snuk'ilal jk'op: ya x-aanon sok ya xk'ajinon sok. Ma' stseen te westiroto, mayuk xch'ulel, mayuk yot'an. Teme ya ak'anon, ma'me xalajimbon sbujts' kot'an, ich'bon ta muk' sk'anjel kot'an. Binax kot'an yu'un te jalbil jk'u'. Ma' yu'unuk ya chebtesbat awot'an, ya ana' atukel te ya kich'at ta muk'.

Pech'bil ta cha'lijk' muk'ikal serail te sjol te Katarina, yualinej lekilal ual chikinil sok jichtonax xchepil yu'aline yu'al, k'exaw yu'un te beluk la yalbey te smamlale.

–Lek ay, teme ma' ya amulan, ijk'taya –xi' sujt'esel patil te Juan

Le' jajch' utaw, na'liwanej sok le jajch' k'ajk'ubel ye te Juan. La spas bi lek te yiname: la sapbey xanab, la xlich'bey k'ajk'al waj swe', la snikbey k'ajk'al pajal ul yuch', jauk meto ma'ba uts'ub yot'an yu'un. Yot'anuk la sjots ta sjol smamlal te Katarina, jauk meto ma'ba la spas jich, meel ak'bot snop yu'un te sme' te ma'ba lek teme jich ya spas. La yak'

ta sjol, la yak' ta yot'an sok la yak' ta xwaech te Juan te sk'op kaxlanetik te tal ilotuk yu'un, la smulan te ach' kuxinel, ma' la sna' beluk la spas sok xkuxinel xchichmam. Ma'ba talix ta sna sok ma'ba la stikuntel sk'op. Ma' la sna' te Katarina teme kuxul mok ay ba yak ta k'ael sbak'etal te smamlal. La skuy te lajem, melez k'aem sok stukel.

–¿Bi yilel ay te jmamlal? Albon kay, wokoluk –xi' ta yalbey wokol te promotor Manuel k'alal sujt'tel ta jovel.

–Ma' jna bit'il ay te amamlal –xi' ta xujt'esel.

–Ya jna' te ma' awentauk –xi' ta sujt'esel k'un'kun te Katarina –Jauk meto ya jk'an kay stojol bit'il ay te jmamlal. Bayalix k'a'al ma' jna' bati ay.

–Bajt' sok yan ants te amamlal –xi' te Manuel.

Bajt'nax xch'ulel yu'un te Katarina, jich yilel te la sta ta ilel yajwal k'atimbak. Tema jajch'uk ta ji'jonel ok'el. Mayuk bi la sk'an sjak'ix, sujt'beel ta sna, patil ts'iin jajch' lok'el ya'lel sit, me'ba yot'an yu'un te bajt' sok yan ants te smamlal. Bajt' sok tul kaxlan ants te Juan, saknax yelaw sok k'unxanix tsakel choil yit. Jich la smuk'bey sbujts'

yot'an stijil snabal te Juan, mayuk xch'ulel jil te sna. K'ax te k'a'al, jauk meto ma'ba ch'ay ta yot'an stat te alaletik, ya sjok'ibeyik te Manuel Ch'ixna te bit'il ay te statik.

–Ma' xamel awot'anik, kuxul, nopol sujt'ixtel –le' ta xche'oxeb k'a'al yanix sk'op:

–Ch'ayem, mayuk mach'a ya sna' bati ay –patil ya yak' muk'ul ot'anil –Ma'ba sjui-nejix te yan yinam.

Ma'na sna' beluk ya spas yu'un te Katarina. Patil ts'iin k'aj te bit'il kuxul stukel, ma' la yaanix yot'an teme kuxul mok lajemix te Juan Soten. ¿Bistuk yok'tay tul winik te mayuk bi ora sujt'ixtel? Jalek te tulana ya yak' sba, ma' yak' x-och melot'an ta yot'an, amen, ya x-ejch'enteswan, ya xmilwan. Ma'ba xiw yu'un te juju' ajk' sok te tulana at'elil. La snop sjepel si' ta echej, jajch' at'ejuk jich bit'il tul winik. K'alal k'ax jo'eb jawil sujt'el ta sna te Juan Soten. Yalnax tilel k'a'al ta amak' te bati yak snutsel sba alal mutetik. Ta yanil xyaxinal muk'ul pejt' on, yak ta jalab te Katarina. La yay stojol spumponel sbeel tul winik, k'un'kun la stoy sit, la sta ta ilel tek'el tul winik, xiw yu'un. La skuy pukuj, chajbxanix bajt' sit yu'un.

–Ya jk'an jk'oponat, Katarina, kich'obatel abiluk sok te alaetik –xi' ta saksaktsej te Juan. La slambey sjol te yinam jichme la yak'bey sna' stojol te kuxul winik jichnix bit'il kuxul u'uk te Katarina.

–Mayuk bi stak' awak'bon sok ma' jk'ambat amajt'an, baan le'to –xi' botatik sit sujt'esel te Katarina, yaknax bitbonel yot'an yu'un xiwel.

Ma'ba binaxix yot'an yu'un te Katarina k'alal la yilbey sit te Juan, mayukix jochol yot'an yu'un. La skom te sjalab, la xtuch te skomen, la sk'abey ta sjol te smamlal k'alal ch'ayem sit ta ilaw, awunax jich bit'il ya x-awun koj't' ok'il yu'un xk'uxul.

–La awalbon te ma' awijtayon jilel k'alal la jk'ambat te yakuk awak'bon kil jun. ĸMe jichuk la awalbon bi? Promotorat, ya awak'bey snop jun te alaetik, jauk meto la ana'liyón. Ya akuy aba muk'ul winikat melel ya ana' yilel sok sts'ibuyel jun, jauk meto ma' jkuy jba te mayuk bi jna' spasel. K'an ajelbon te jabil jk'u, k'an ach'ibon, k'an atubtaybon, baat sok tul westiro ants, jauk meto ya jcha' kalbatxan, jo'on te jabil jk'u, ja' ku'un, ma' yak'on ta lajel.

Lijk'emnax sjol te Katarina, ma' la yay stojol bit'il la xcha' smaj te smamlal, yot'anuk slok'es spasil te sla' yot'an te k'ejel bayalix k'a'al.

–La jpas te kat'el, mayuk bi ora ma'ba la kich'at muk'. Albon kay, ĸbi ora ch'ayon spasel kat'el? baan, ma' jk'an kilbat yan welta asit, ma' jk'ambat atak'in sok abiluk.

Xiw yu'un te Juan, la yaybey stojol smuk'ul sla' yot'an te yinam. Bolobnax sjol yu'un, sujt' ta spat, kojbeel ta bati beenik k'alal junax ayiktoa, ch'aybeel ta yolil k'altikal mayuk bi ora sujt'ixtel, ti'otbeel yu'un sts'i'.

Jajch' ta jalab te Katarina, jich yilel te ma' sk'an xch'ay sk'a'al. Lekil jalab ants ta ch'iemaltel. Ma' xlub, tseenax yot'an yu'un. Chiknatel ok'el ta snuk', la smuts' sit, la skus ta sk'ab te ya'lel sit. Ma' bi ora la snop yilel jun.

Sna almaeletik te k'atimbak

Ja' sna almaeltik te k'atimbak, le' ya xnainik spisil te ch'ulelaletik. Ja'nix jich bit'il kuxulotik le'to jichnix le'uka, ay k'aleltik sok ay ajk'ubal. Ya yayik tajimal pelota te ch'ulelaletik, ya xlotilajik, ya yayik sak'majel te antsetik, ya x-ok'ik te alaletik, ya sk'an snuk'xchuik. Te Jch'ultatik, ja bi ja' te jtatik k'aal, ya xbeen le'uka.

Nujbin te jnich'an, k'ux la yay ta yot'an te yinam, jauk meto la smulan yantik winiketik te antse, la sk'opon tul winik. Ak'bot we'elil yu'un te ya sjuin ta wael; mayuk bi ora la sjak' te jnich'an te bati la stajtel te we'elil, binax yot'an la stuuntes, tebnax at'ej.

K'ot kil jun k'aal, wayal ta swa'ib la ta te kalib Xloxa. Me'elix yilel sok mayukix yip, k'an ok'okon yu'un, tsakot ta chamel, ak'bot makts'a. La le yisim kajk'an swenta yu'un ma'xk'ax bayal swokol. La paybey, la xchijch'am-bey, la kak'bey yuch'. K'an jkoltayxan, jauk

meto ma'ba tuunix bayal. La sjik' yot'an, ma' xk'opojix lek.

–Oxtajantel, wokoluk –xi' la yalbon.

Najk'ajon ta sti' wa'ebal. La sujt'es sba swenta la yak'bey yich' lewa te sbak'etal, la sk'elubon jsit.

–Pasbon perton. Mayuk bi kalbat. Ya k'ambat bayal wokol yu'un te la awilon, ya jk'an xlajonix –xi' ta k'unk'un k'op.

Ok'on yu'un te sk'op, k'an sujt'es yot'an. La tsakbon jk'ab, la yak' ta sti'ba, tseen yu'un, jauk meto ma' stak' smuk te ma' stak' yich'ix lek ik', la sk'an yalel mats', ma'ba la yuch'ix. Ch'abetnax bajt' k'inal, la smuts' sit, kom ta yich'el ik'.

Mayuk bi yijtay jilel te lajel, ja'nax melot'an. Jowenax yu'un te jnich'an Andrés. Mayuk mach'a ya x-oxtay stukel ta mukenal, ma' stak' mach'a ya xk'ax ta sna te ch'ulelaetik. Ya xlijk' sjol te ch'ulelaetik teme ya yich'ik uts'inel, ya yak' xwoxyajukotik, ya x-och ta sbak'etal te mach'a kuxatik, ya yu'uninbey te sk'anjel yot'an, ya yak' chamel, sok ya yak' lajel. Ja'nax tul jol bol winik ya xk'ax ta mukenal. Jun makal k'inal mal k'aal bajt' ta mukenal te jnich'an Andrés. Ma' sna' k'inal melel yak ta melot'an, la skejan sba ta

mukenal, jajch' ta ok'el. Jauk meto ay mach'a tal stejk'an sba ta stojol, la stoy sit, la yil tul ijk'al najt'il jol ants, yaknax ta tsee. Jauk meto ja' te pajk'inte', tul ants te cha'kaj yich'oj. T'ujbilnax ilel yu'un lekil sjalbil sk'u, najt' stsek, xchepilnax yu'al, chajpxanix sbonil se-rail sjol sok sepikalnax yulel xchikin. Bajt'nax xch'ulel yu'un te jnich'an.

–¿Beluk apas le'to –xi' sjak'el te pajk'inte', ja' skop ya'el te yinam.

–Tal jle kinam –xi' ta skusel jsit te Andrés.

–¿Bi yilel?

–Jujp'enax sok sk'oilnax ya', pech'el sni', t'ujbilnax sok jujp'enax sti'. Ch'in ijk'al ants, jujp'en sok sepel yelaw.

–Ya jna' bati ay ¿Ya ak'an awil?

–Yak, ya jk'an kil. Ak'bon kil te be te ya t'umbeel, wokoluk. Ya jpasbat spasil te beluk ya awalbon, wokoluk, ik'awombeel ta stojol.

–Lek ay, ma' x-ok'atix. Jawlan, mayuk bi amen ya jpasbat, ja'nax ya xtajonotik ajk'uk.

La xjech' sba te Pajk'inte', la najk'aj sba ta sba sok la spikbey yelaw te Andrés. Yipnax la sjuxilay sba. Chiknaj ayel stojol

ajonel yu'un sbujts' ja'to k'alal laj yot'an te Pajk'inte', patil ts'iin ay mach'a awun, ma'ba ja' yaw te pajk'inte', le' chiknajtel lok'el ta bay mukenal. Tejk'aj te pajk'inte', la stsakbey sk'ab te jnich'an, tojikbeel ta sikil sok t'uxul jol wits. Beenikbeel yan welta, k'otik ta be, tojkoel ta yanil k'inal, amenxanix koel, lopolitikxanix ilel. Koikbeel, la staik muk'ul beja' ta yolilal jemel k'inal. Kojt' ijk'al ts'i k'asesotik yu'un le'a, kotolix ta ti' ja' ta smaliyel. Patil ts'iin k'otik ta chanjejt' be, tek'ajik. Ay mach'a k'opoj: "jo'on beon te toj xbajt' ta k'atimbak". Ja' la st'unikbeel ts'iin. K'otik lok'el ta yaxil akilitik, ay beja' le'a sok ay wolatik cha'oxtejk' taj.

–Le' kuxul te awinamto, le'a k'un'k'un –xi' te pajk'inte', yaknax tse k'alal bajt'.

La sk'eluy yil ta sjoyobal k'inal te jnich'an, k'alal yak ta sakubeltel lek k'inal.

–jAy ba mach'a le'to!? –xi' k'un'k'un ta sjak'el.

Mayuk mach'a la sujt'es, la snop te mayuk mach'a kuxatik le'a, chikanax bati beenbeel

–jJo'on, Andreson! –xi' ta yan welta, jak'botnax yu'un xch'entikal wits te sk'ope, esmaj k'axel, ja'to k'alal ch'aybeel.

Ma'ba la yaybey stojol sbeel tul winik te oxtatel ta spat, xiwnax yu'un k'alal tsakbot snejk'el, yaubenax yelaw, jich yilel te ma' xwe', chikanxanix ilel sbakel. Uninaj sbakel yakan yu'un, sujt' ta spat te jnich'ane.

–jBati talemata? –xi' jak'bot.

–Oxchukon.

–Yan ilel te awelaw. Ma'ba pajalat sok te ajojtak almaeletik.

Xiw yu'un te jnich'an Andres k'alal jich albot. Melel kuxul stukel.

–Ma'ba lajemon, telemal talon –xi'ta sujt'esel.

–Bi yu'un, jbit'il k'ot pasel into? jbeluk la yik'atel yu'un?

–Yakon ta sleel kinam, ayix sjukebal k'aal slajel.

–Te bati xmantala te Jun Kame, tatil sok muk' ajwalil yu'un te k'atimbak, lom chujk'ul. K'ixin ch'enetik te naktijibal, ijk'al k'inal sok siknax te naetik. Te sbakel ajojtak almaeletik ja' ya xtuun te ya yich' k'ixnantesel.

–Wokoluka, albon kay beluk ya stak' jpas. Ma'ba kich'otel jmats' sok jwaj.

–Lek ay, t'unawonbeel. Neel ya x-at'ejat ta bay ya xmantala te Jun Kame.

La stsak'limbeel, la yay stojol te ay mach'a chajchon ta spat, la sujt'es sit oranax, mayuk bi la sta ilel, xiw bayal yu'un.

–Ma' stak' awil sujt'el apat. Melel ja' la ak'oponon, jich yu'un ja'me ya at'unon –xi' ajk'ubel yot'an te winike.

–Albon kay mach'aata, ya jpasbat spisil te beluk ya ak'ambon.

–Jo'on yabaton te muk' ajwalil yu'un te k'atimbak, tij kampanaon, sok jo'on ya jtij te ch'ulelaetik –Baan le'a neeluk koj't' mula, ich'atel si' sok.

–Tojbeel ta akiltik te jnich'ane, la skuy te le' ya sta te chambalame, jauk meto ma'ba le'a. K'ax te ch'in sakil beja', yak ta atimal antsetik le'a ta sepsep baj ch'en, yakiknax ta tse yu'un ya'yeyik.

–Ya jech'ulay jba jo'on, ya jmulan kilbey yat te kajmule, ya jtsakbey, yanax smulan kot'an k'alal nopol yotesboonixbeel, jich yilel te ay xch'ulel, ya xk'atbuj koj't' chan, yot'an xti'wan yilel.

La yalbey ta yoxebal antsetik te yane.

–ǂBistuk mayuk bi awal? Jich la apas u'uk, ya sk'an te ma' xk'exwat yu'un; ya ajolmoel atsek, ya awak' ilel awa'. Jun welta la

kilat ta yanil ja'maltik, xmoj xkoj ta awit te sbak' yat awajmul. Ajonatnaax yu'un sbujts'.

–Ja'nix jichatuk –xi' sujt'esel te yoxebal ants –la kilat sok tul winik, ochatikbeel ta ja'mal. La atulik wamal, la apas awa'ebik swenta yu'un ma' xk'ot lum stsotsil ajol; jajch' snuk'bat ach'u te winike, tulanax jajch'at ta ajonel; te tulan xpajch'umil sk'ab te winike, xakxaktikxanix yu'un ch'ix k'alal ya yay sojk'wej, ya stijulay sba jich bit'il koj't' ch'in chan te k'alal jajch' xjaxubelat ak'unil. Patil ts'iin jajch' stembat abakel.

K'exaw yu'un te Andrese, ts'usitayot, sujt'beel ta stojol te abate.

–Ma'ba la jkil koj't'uk mula, ja'nax antsetik yakik atmal ta beja'.

–Ja' mulaetik bi, jak'a te mach'a ya xtuun in k'aalto. Oxeb welta xuxtaya, yame xk'atbuj ta chambalam. Ik'abeel xkuch si'.

Sujt'tel, le' jul sta te antsetike, binax yot'anik.

–ǂMach'a ya ale? –xi' sk'oplal.

–Ja' ya jle te mulae.

Mayuk mach'a la sujt'es, ja'nax la sk'eluy sbaik.

–Jo'on, bistuk awu'unon –xi' tul.

–Ya yik'at te yabat Jun Kame; ya xbajt' akuchtel si'.

–Lek ay, ik'awombeel.

Oxeb welta la xuxtay, k'atbuj ta koj't mula. Bajt' xkuchiktel si', jauk meto ma'ba bats'il si', baketik. Ma' xu' sbeel te mulae, jich yilel te ma' xu' yu'un yalal te yijk'ats, la xchijulabey sin' te' ta yit swenta yu'un oranax ya xbeen. Ch'ich'nax jil te yit. Ma'ba la sna'-bey yolil sba sok ma'ba k'uxbaj ta yot'an. La yak' jilel te si'e, pejbonbeel bajt te mulae ta yaxil akiltik, k'alal yakix lajel yot'an paxal ta ch'ulchan te k'aal te ba ay sna te almaeletik.

–Lum ay te awinam ta bay najto –xi' te yabat Jun Kame.

Binax bajt' yot'an yu'un te jnich'an, ailmajbeel ta ba ay te muk'ul na. K'alal k'ot, la yil nakal tul ants, yak ta ok'el sok yak skusel yejch'en ta k'a pak'. Yak tilel k'ajk' ta yolilal na sok yak bul ja' ta ch'in kaltera.

–¿Bistuk la awuts'inon? Ilawil te beluk la apasbon. Jo'on awinamon.

Xiwnax yu'un te jnich'ane. La sna'bey sba te yinam k'alal nojtsabeel ta sts'eel. Ma' la sna' beluk la yal, tek'el jilel yu'un xiwel.

–¿Bistuk talat?, ya sk'an te manchuk la awijk'tay te slumal winiketik.

–Ya jna'at bayal.

–Ma'to alumaluk le'to, ya sta yorail te ya xtalat. Sujt'ambeel ta orato.

Jujk'a te jnich'ane, la skoltay skusel yejch'en te yiname, t'ulanaj koel ya'lel jsit yu'un melot'an. Ma' la sk'an sujt' ta ba ay kuxul, la yal wokol te ak'a jiluk sok te yinam. Ijk'ub k'inal ts'iin. K'ot yorail wael.

–Ya jmel kot'an awu'un Andres, ma' xu' ku'un ya jpasbat sk'anjel awot'an, mayuk bin ora jmelo kot'an jich bit'il orato. Ma'ba pajal sok balumilal le'to. Ya yutonik, ya yak'-bonik xk'ax wokol sok ya xtoymoel te jmul teme ya juinat jilel.

–Jo'o, ma' xu' ku'un te ya kijtay atukel le'to, ya juinat, ya xjilotik jche'baltik.

–Aybon away stojol k'op, Andres, ya stak' xwayat ta xchikin na, ich'abeel te pojpt'o, lima, le'me ya xwayata. Yame apak sabto pajel, le'me ya awijtayto, yame xbaat.

Way, jauk meto lom bayal sikil te ajk'ubal, yot'anuk yaybey stojol xk'ixnal sbak'etal te yinam. Jajch' ta olil ajk'tik, toj bajt' ta bay wayal te yinam. La stoy te tsotse, k'an xmax, la staj ta ilel baketik sok chajp'xanix yik'. Xiwnax yu'un te yanxanix ilel sit

yelow te yinam, xujt' mayukix sbak'etal te yelow, awun yu'un.

–iCh'aban!, yame yayatik stojol. Lajix te aworail, k'otix yorail te ya sujt'at'beel.

–¿Mach'a yak ta ch'ich'onel k'op? –xi' ta sjak'el tul.

–Ja' te yula' te mulae –xi' sujt'esel tul ch'ulelal.

–iAk'a smaliy! iAk'a smaliy!, le' staix yorail xtal yuts'inotik –xi'ik ta k'op spisil te ch'ulelaletik.

–iSujt'ambeel, sujt'ambeel ta bay talat! Tijt'ana awakan, yame xbaat oranax k'alal ya sakub. Mayukme mach'a ya awalbey te beluk la awil le' ta k'atimbakto. Jun Kame, te yos yu'un te almaeletik, ya xk'atbuj, chikanax bati ya xchiknaj ta ilel, yame sna' stojol.

–¿Beluk ya xkot awenta te ja'ate? Xi' ta sjak'el te Andres.

–Le' ya xjilon jtukelto, ja' jnaito, sujt'ambeel ta ba ay ana.

Ma' la smaliyix te Andres, toj tal ta slumal te mach'a kuxatik k'alal sakubnax k'inal. Yaknax nijk'el julel ta jna, wokol ju' yu'un xcholel te beluk la sta ta ilel ta k'atimbak. Patil ts'iin la smejts'an sba, och swael. La xwaychin te Jun Kame.

–¿Bistuk la acholbey sk'oplal te beluk la awil ta bay ya smantalajon? –xi' ta sjak'el te Jun Kame, lijk' sjol yu'un te ak'ot na'el stojol te bati ya xmantalaj.

–Ma'ba ju' ku'un smukel,

–Lek ay, komix aworail, ya xlajat.

Wilnax yu'un k'alal wijk' sit te jnich'ane, jich yilel te ay mach'a la stij jajch'el. Ma'ba jich ya xwijk' sit. Ma'ba ju' yu'un stsa-lel te yip Jun Kame, tsakot chamel, ma'ba k'ax bayal k'a'al, lajbeel. Jajch' beelbeel ta ba ay sna te ch'ulelaletik, ya xcha' staj sba sok te yabat te muk' ajwalil yu'un te k'atimbak, te kampanero, te tij ch'ulelaletik.

Jtunel yu'un lum

Ma' la sk'an stukel, ma' la sle, ja' najk'anot yu'un te lum.

Ti'wan te ts'i'etike, la yay stojol sbiil te Mariano Jolchij te yak ta k'op tul winik. Xiwnax jajch'el yu'un. K'alal la sjam te sti' snae la sta ta ilel te muk'ul mamaletik, slapojik slekikal sk'uik, sok xpixlinejik xpixolalik, slapojik nujk'ul xanabik, xtuchojik sbastonik. Bajt'nax xch'ulel yu'un, ma' sna' beluk la yalbey, och xiwel yot'an yu'un k'alal la yil tek'atik ta yamak'. La stinan sba, jich la yak' ta ilel te slekil yot'an. La yak'bey yich' lewa sbak'etal te muk'ul mamaletik .

Ma' la sna' bitil jajch'tel te yinam, jajch' spas we'elil. Patil ts'iin la sk'ases pajch' bojch' swenta yu'un ya spok sk'ab te muk'ul mamaletik. We'ik, ya stuuntesil juch'bil ich'. Patil ts'iin te Ch'uy k'a'al, ja' bi ja' te mach'a ay ta olilal yu'un te winiketik sok te Kajkananetik, te mach'a ya skanantay sk'op yajej sok snopjibal yu'un te chichmamiletik, jpas

mantal yu'un winiketik swenta yu'un ja'nax ya xkuxinik sok te lum k'inal, jich la yal:

–Talotik, julat ta kot'antik, la jnajk'antik ta presirente munisipal ta kawilto. Ma'xa baj, melez jamal asit sok jamal achikin.

Ma' la sna' beluk la sujt'es te Mariano. Baj'nax xch'ulel yu'un, yot'anuk lok'ukbeel ta anel ta stojol te mamaletik. La snop te ak'ajujuk oranax swenta yu'un ya swe'eltes te lum k'inal. La stinan sba. La spas muk' te manchuk x-uninot yu'un te xiwel, k'opoj ts'iin.

–Ma' jna' k'op, ma' jna' chajbanwanej, ma'toba mamalon. Le'aik yan –xi' xiwetel ta sujt'esel, yaknax ta nijk'el sti' ye.

Ya xiwotik yu'un k'alal ya x-ilwanik te muk'ul mamaletik. Ja' xch'ulel sok ja' yo'yal te lum. Ja' ayik ta swenta spisil te bit'il kuxatik te juju'chajp' alnich'antek, ch'uumbilik smantal, ma'ba kuxulik te manchuk ja'ike.

–Melelnixa, ch'iel winikato, jauk meto mayuk bi amen ta atojol. Ya ach'uun spasel spisil te awat'el. La x-at'ejat ta k'altik, ya awich' ta muk' te mach'a neel xch'iel, sok ma' awak' ta ixtayk'optayel te sjol abiil. Tul winikat te ch'abal k'inal awu'un, ya jna'tik stojol te slekil awot'an sok te yip ach'ulel.

Spisil ay ta atojol, jich ya jna'tik stojol te bijil winikat, ya x-ich'otat ta muk' –xi' te Ch'uy k'a'al.

–Jichniwan, jauk meto ma'ba chapalon te ya yabatinon te lume –xi' ta sujt'esel te Mariano, yaknax xiwel ta sk'elubey sit te muk'ul mamaletik.

–Talotik sk'ambelat bayal wokol ta atojol, lekil winik, Mariano Jolchij. Tulanat, chapalat ta lek, ma'ba jichat te bit'il ya akuyaba atukel.

–Jo'o, ma'ba melez. Lek ayon le' ta jnato.

–Lek ay, jauk meto ma'ba lek teme jich ya awalbotik –xi' te Ch'uy k'a'al.

Chajbxanix sit yu'un ok'el k'alal la skejan sba te Mariano ta stojol te muk'ul mamaletik yu'un te lum, la sk'an wokol. K'an stoy moel jsit, xiwnax yu'un k'alal la stabey ilel sit te mamaletik, la snujan sba ajk'uk, ja'to k'alal ay mach'a k'opoj.

–Jajch'an!

Tejk'aj jach'el, jauk meto ma'ba la sta sba sit sok te mamaletik. Melez tulana ayel stojol sk'opik jich bit'il chawuk, ya xiwteswanik. Chajbxanix ilel yu'un sk'u spak' te mamaletik, jich yilel te bit'il namey k'inal

yosetik te la snainik ta xjajch'ibal te lum k'i-nalto, chiknanteswanej sok paswanej yu'un winiketik.

–Ya xlok'ombeel ta anel, ya xboon nak'baj ta pinka, ja'to sujt'ontel teme k'axix spisil –xi' ta ok'el sujt'esel te Mariano.

–¿Bistuk xlok'atbeel ta anel?

–Ya xiwon yu'un te le'el k'op, te majtombaj, te mujksitawanej, te elek', te milwal, te le'el k'op yu'un ts'ilteswanej, repenta ma'ba lek ya xbajt' chajbanel ku'un. Ya xtenwan, ya xjilotik me'bal yu'un sok ma' ich'ototik muk' yu'un teme ma'ba lek bajt' ta chajbanel.

–Ma' xabaj. Melel ch'abalnax ach'ulel k'alal ya xbenat, sok ay bayal abijil. Nopaj, ya xcha' xtalotik ta yan welta.

Jich jil bit'il lopol k'ayob te Mariano te yanax smajulay te kuxinel. La sk'opon yajwal sparaje, la sk'an mantal, binax yutsil k'op. K'otik yan welta ta sjukebal k'a'al te mamaletik. Ma'ba ju' yu'un sk'elubey sjujbenal sbak'etalik mamaletik te Mariano: ja' ya xmantalajik, ich'bilik muk' yu'un te sbijilik. Teme ma' la xch'uun spasel at'el tem mach'a ya xk'ot ta stojol, sk'asesel mantal, ya yich' na'liyel sok ya yich' bajel.

–Mayuk bi stak' apasix. Lom ay sbijilal te awot'an, mayuk bi sk'an jichnax sok mayuk bi smulan spasel jichnax. Ja'me tatilat ya xk'oat –xi' te Ch'uyk'a'al.

Sbijilal winik te Mariano, k'aem ta at'el te jo'lajuneb xcha'winik jawil kuxulix, ma' smulan yijtalix ta yot'an te beluk staoix ta leel sok ma' smulan yot'an teme chikan beluk bi xjajch' spax. La sbisik te pox, binax yutsil ilel k'alal ya juntik ta yuch'el te mamaletik. La xchajban sba yu'un yich'el yat'el te Mariano.

–¿Ya bal ak'anon jich bit'il te ya jk'anat? –xi' la sjak'bey te yinam k'alal sk'an-xanix jo'eb k'a'al ya xnajk'aj ta muk'ul najktijibal ta kawilto.

–Yak, ya jk'anat –xi' ta sujt'esel te ants k'alal yak stilel xch'ujch'ujt yu'un ya xway.

La xmaxbey xchu', ya stsakbey xch'ujt sok la sjolbey moel stsek yinam te Mariano. Jajch' k'ank'onel k'inal yay.

–Ak'bon kay –xi' patil k'alal jajch' tejk'ajel yat.

–Jo'oo, melel ya sk'an ya akanantay te k'a'al –xi' sujt'esel te yinam.

–Ja' kinamat.

–Ja’ awinamon, jauk meto ma’ stak’ ya kak’bat ta orato. Ya xlaj te anich’nab mok ya xk’a xchojak’il awat teme ma’ba la awich’ ta muk’ te beluk la yijtay jilel te neel jtatiletik. Ma’ stak’ sjuin wa’el yinam te mach’a la x-och jtunel. Ja’naxme ya atuantes tebuk nikbil juch’bil ich sok ja’naxme ya awuch’ tebuk juxil ul pajel. Yame ach’ultes te abak’etal sok yame ach’ultes te ach’ulel.

Ch’ab yu’un te Mariano, meel jich ay ta spasel, ya yich’ k’a’al, ma’ stak’ sk’opon yinam jo’eb ka’al neel sok jo’eb k’a’al patil k’alal ya x-och ta tunel, meel ya xch’ultes sba neel. Teme ma’ba ya yich’ ta muk, ma’ba lek xk’ot lok’el te k’ine. Yame yich’ spasel yat’elul te beluk albil sk’oplal.

K’ot olil ajk’tik yu’un slajibal k’a’al sok slajibal u yu’un te jawil, bajt’ik ta sna te yach’il tunel te mamaletik. Bajt’ yik’iktel. La xchukbeytel sakil pak’ ta sjoyobal snuk te Mariano te Ch’uyk’aal, snitotel k’alal ta sna tuneletik. La skejan sba te Mariano, la stinan sba ta stojol te Kajwaltik.

–Lame stuantes smam te sman te jmamtik te bastonto. Le’me ayto swenta yu’un yame atuch ta beel jichme ya jna’tik te mach’aata. Ay yip awot’an, sok ay sbijilal

ajol. Ma’me xi’wat xba’at, ma’me xi’wat xjulal, ma’me xi’wat xnajk’ajat le’to. Ma’ chikanuknax beluk ya apas ta stojol te wini-ketik, jich’me ya awich’ na’el jichme ya awich’ ich’el ta muk’. Ma’me yal baluk amen k’op te awej. Ja’i bas-tonto yame xjil ta ak’ab, tsakaj –xi’ te Ch’uyk’a’al.

La stsak sok la yujts’il ich’el ta muk’ te baston pasbil ta bijil te’ sok la’bil sakil tak’in sok ch’albil ta yanyantik sbonil seraetik te sin’. La skejan sba te Ch’uyk’a’al, la sbis sit ta stojol te ch’ul kurus sok ta stojol Kajwaltik. Mayuk bi la sk’an stukel, ja’nax la sk’an wentision, kuxinel, ich’el ta muk’ sok lekub-tesel ta stojol te lum. La sk’an bis pox, ja’bi ja’ te yuch’jibal yosetik, la slop ta uch’el. La sk’ambey sbis yu’unuk te jtunel, ja’nix jich lojp’nax la yuch’ u’uk. Kusbot ye, senyail yu’un sakilal. Uch’bajik u’uk te mach’atik le’ika ja’to k’alal mayukix jilel sts’ubil te slimeta pox.

–Le’me x-ainat k’alal sakub k’inal, le’me x-ainat k’alal sta olil k’a’al, le’me x-ainat k’alal ya xch’aybeel k’a’al, sok k’alal ya sta olil ajk’tik. Mayukme bi ya apas te beluk ya xkexwat yu’un. Mayukme bi ora ya atoy aba ta stojol te awat’el. Lekil winikat sok

bayal ay snopjibal awu'un. Ma'me spasbotat perton teme ay bi amen beluk ya apas.

Ch'uuna spasel awat'el manchukme ya sk'ax awokol yu'un -xi' yan welta te Ch'uyk'a'al.

La stij sjol te Mariano, jichnixa, jichnixa, xi' ta sujt'esel. Tejk'aj, najk'aj ta ba ay te naktijibalte'. Ch'albil ta sk'ab taj sok likatknax nichimetik ta sjoyobal, wajbil ya'benal taj ta lum, xjobalnax ajk'ubal yu'un kantelaetik sok tilel chukbil taj. Ak'bot yualin wentex te Mariano, senyail yip sok stulanil. Muk'ul ajwalil ilel yu'un te sk'u spak', muk'ul winik yilel. Cholatik ta spat winiketik te antsetik, slapojik lekil sjalbil sk'uik sok yaxal stsekik, xpech'ojik ta yantikxanix ilel sbonil sera te sjolik. Ay mach'a spetojik yalik sok ay mach'a xkuchojik ta spat. La st'omes sibak te chik' si'bak.

Jela te jawil, jela te jtunel. Jajch' ok'el te yinam Mariano k'alal jich k'ot ta pasel, la smak sit ta sk'ab. Melel sna'oj stojol te lom tulan yat'elil spasel, och melot'an ta stojol. La stoy sjol te Mariano, la sta ta ilel te yinam k'alal yak skusel yalel sit, oxtajbeel ta stojol, la sk'ambey te ak'a ch'abuk sok te manchuk smel yot'an. Oxtajikbeel ta xchikina.

-iYos ku'un, ma' xawak'on ta k'exlall!
¿Beluk lek ya jpastik? Mayuk jtak'intik, mayuk kiximtik, ¿mach'a ya sts'un te k'altik? Mayuk mach'a ya yak'bey swe'el te mutetik, sok mayuk mach'a ya stsob te ston kalak'tik. ¿Beluk ya xkuxinotik yu'un? -xi' k'un'k'un k'op te ants.

-¿Beluk ya jpastik? Presidenteonix. Le' ay te jbaston -la xtuch ta ilel -ya stak' jpasix mantal sok ta stak' k'abeyix stoj smul ta orato te mach'atik ya stoy sba -xi' ta sujt'esel te yach'il peserente.

-Jichnixa. ¿Mach'a ya smak'limbat te anich'nab?

-Oxchujk' winikon, ay ta jwenta xch'uunel jtunel. Yame ajoinon, yame kijtaytik jun jawil te jnajtik, yame xtal jnaintik te sna jtuneletik. Ma'me stojoton, jauk meto binaxme kot'an ya jpas kat'el, melel ja' bayal sk'oplal ta spasel te at'ele. Ya jk'opon te jtijil jnabal, yame jk'an koltayel yu'un spasel jk'al, yu'un xkuchel jsi', jichme ya xju' lek spasel ku'un te kat'el. Bayalme sk'oplal yu'un sjol jbiil te jtijil jnabal te bastonto.

Patil ts'i'in la stil chukbil pak, la stsak snuk' smay pasbil ta ya'benal may, la stsum, jajch' snuk'.

–K'in, son, we'elil –xi' lok'el alel mantal, toj bajt'ik ta bati pasbil we'ibalna.

Ch'albil ta ya'benal taj sok ta ya'benal xan te we'ibalna, ja'nix jich chukbil lekil nichimetik ta ochibal. Wajbil xaktaj ta lum sok wajbil u'uk ta sba ch'ujte' te mesainbin. K'un'kun awe'ik spasil, ja'to k'alal saknax la yijk'talik te pulatoetik. Mayuk la xch'ojik sts'ubil te we'elil. Spasil te we'elil te la yich' tuuntesel ch'ultesbil. Ich'ot ta muk' bit'il ay yat'elik te winiketik, ja' neel we'ik te ch'ul-mamaletik, patil we'ik stukelik te ilwanejetik. La stsob sbaik ta xchikin na te antsetik, le' we'ikuka sok xbojch'ik. La yuch'ik pox te mamaletik ja' k'alal sakub k'inal.

La slap slekil sk'u spak' te yach'il presirente k'alal ma'to xjobatel te k'a'al, la xchuk sakil pak' sjol, senyame yu'un te toj ay. Toj bajt' ta ch'ulna, sjuinej beel te mamaletik sok te sjoytak ta tunel. La sts'un oxlajun ch'ix kantela te mamal Ch'uy k'a'al, la yak' oxlajun tom saktaj, oxlajun wol tsuil may ta yawil santoetik. La skejan sbaik ta stojol te santo yu'un te lum. La stsak ta sk'ab chik'pom te Ch'uy k'a'al, jajch' sjuch'ilay, la yalbey wokol te mamal Santo Tomás.

–Ma'me xclub te yakan, ma'me xclub te sk'ab, ma'me x-ak'wan ta k'exlal. Juina ta beel ta bati ya xbajt'ula ta jujun k'a'al. Koltaya ta spasel yat'el santo Tomás, ma'me xawijtay stukel. Yame xch'unat sok yinam, sok yal xnich'nab.

La yujts'iy lum te Ch'uy k'a'al, la yaybey stojol sbitbonel yot'an te ch'ul lum k'inal. La sk'an bis pox yuch', la stsijts'an ta lum k'inal. Tejk'aj, la stij te sot, jajch' stijulay yakan, jich yilel te jajch' xk'ixnantes sbak'-etal sok jajch' xchajban sba yu'un ajk'ot; patil ts'iin, la sk'ainik spasel u'uk te sjoytak, jajch' yajk'tesik te yajk'otik. La stij sba sbak'etalik jichnix bit'il la stij sba yakanik. Jich yilel te ma' xju' yu'un xch'aybeyik sk'oplal te son neel sme' statik. K'opoj jajch'el te arpa, te sot, te amay, te kitara, ja' snu'k'ulay te ch'ul lum k'inal, jich la yak'ik ilel te ya x-ich'wanik ta muk', ay lamet sk'op jich bit'il swilel koj't' chij mok jich bit'il yablonel sti' koj't' me'el, ay pumponax sk'op jich bit'il yaw koj't' ok'il mok jich bit'il yaw k'ojt' choj, ay lom pumponax jich' bit'il sk'op chawuk. Ja' sk'op te ch'ul lum k'inal, tujbilnax ayel stojol. La xchol sbaik te antsetik, jajch' syuk' sba te stsekik, la stij yakanik jich'bit'il yak bael

sk'op te sone. Jajch'ik cha'oxtul ajk'ot u'uk te yakbeletik. Jajch' sbis uch'balil te jbispox, junax bis la stuuntes, senyail te mayuk mach'a muk' tsael. Aybi chiknaj ayel stojol te ja'nax ya sna'beyik sk'oplal stukelik, komin ta stijel son te jk'inwejetik sok komin ta ajk'ot. Oxtajikbeel ta snaktijibik te antsetik sok te winiketik. Ja' xanix chikan ilel choletel xchik'in ta yelawik, senyail te bit'il ajk'tajik. La yaybey stojol smantal Ch'uy k'a'al te Mariano.

–K'alal ya stulantes yot'an te yosetik le' ta balumilalto yame yak' k'axuk jwokoltik. Ma'me yak' ja'al, yame xtejk'aj k'a'al, k'ejelme ya xbajt' te ja'al. Ma'me xch'ijtel lekikal yakan k'altik. Ma'me xchijtel bok itajetik, yame xwinala te lume. Teme ya ak'an atijbey slekil yot'an te yosetik, ak'beya swe'elin kantela, pom sok sibak, ak'beya yuch'jibalik, ak'beya swe'elik; jichme ya xk'ot te ak'op te bati jichnix sk'oplal ya xk'ot, melez te pukujetik le'me xbeenik ta ik' te ya kich'tik, yame yich'ik lewa ta sabja', ya smaliyik te bi ora ya sta yorail te ya stsakwanik. Ma'me stak' xkuxinotik stukeltik teme mayuk k'inwej.

Binax yot'an tejk'aj jajch'el te Mariano, nojp'tsabeel ta ba ay yinam, la sk'opon ta xchikin.

–Ma' xamel awot'an. La slekubtesbotik jch'ulel, ya yak'botik kip sok stulantesotik te baston, melez ja yich'obey xch'ulelal te jlumaltik. Lek ya xtunotik, jich ma' xchayotik koel ta sla' yot'an yosetik yu'un ch'ul lum k'inal. Ja' jk'oplaltik te at'ele.

Spisil k'atbuj

Bayal mayuk bi jna' jo'on. Te beluk ay ku'un, te beluk ya jna', chikam bati tsakolatel juju'teb le'to sok juju'teb lumto, swenta yu'un jkuxinel. Ma' bi ora boon ta eskuela, mayuk. At'ejik ta mosoinel ta asento Ch'ulja' te Jme'tat, melez mayuk bati ya stak' xbaj'tik, xnich'nab mosoetik u'uk. Ja'nax ya snopbeyik sk'op te neel jchichmamtik, ma' la sna'ik jayeb jawil kuxinik.

Patil ts'iin la smanik te ti'akil, jauk meto lom la sbajotik te kaxlanetik; amenxanix ilel te bilukil te ya xchonik, kuywanik ta elek', sujwanik ta ujts'iyel sk'abik swenta yu'un ya kak'tik ta ilel te ya kich'tik ta muk'. Mayuk mach'a ya spik, teme ay mach'a ya spik tebuk, ya x-abot asal mok jun k'a'al ya stoj at'el yu'un. Jichme bit'il chawukil ja'al te pok'bilnax ya xjilotik yu'un te jwokoltik ta nameytel. Jul tul winik te mayuk mach'a ya sna'bey sba k'alal laj kot'antik ta tsoblej. Chamnax la kaytik yu'un ta jpisiltik.

–Bayatik, mamtiketik –xi' ta k'op ta kaxlan k'op –Prisiano Castellanoon, talon at'el ta maestroil le'to.

La yak' sba ta ilel, la spat' kot'antik ta jpisiltik.

–¿Bi ut'il julat le'to? –xi' la jak'bey

–Kakan talon, la jintel arieroetik.

Tul kaxlan, bejk'ajem ta Jobel. Lajelto yot'an ta nop jun, la stikuniktel le'to. La sjam te xchojak', la slok'estel libroetik, la slats ta lum. La joytik ta yilel. Mayuk stuul ku'untik stukel te libroetik. Yich'obetel slok'omba sit te muk' ajwalil yu'un Mejiko, Mikel Aleman. La yak'otik ta at'el. La jpastik te sbabial akul na eskuela, ya kabetik ch'in sbentanail. Tuun ta kampo yu'un tajimal te yamak'ul. La snojptes ta yilel sok ta sts'ibuyel jun te jnich'nabtik. La spas k'in, la jmulambetik te yat'el, utsub kot'antik yu'un. Te kantsil jnich'an Maria, yakix muk'ubel xchu', yak k'atbujel ta ants, matoba sna' xlich'el waj, la kotes ta eskuela. Ja' lekil majt'anil te ya ka'bey, jich te bit'il k'alal la smambon sbabial jk'aluk te jtat swenta yu'un ta x-at'ejon.

La sle sbabial komite te maestroe, jo'on najk'ajon jilel yu'unik. La spasbonik jk'al, la xkuchbonik jsi', jich la skoltayonik

oxeb jawil ta spasel kat'el. Boon tajtel sok boon kijtal ta Jovel te maestroe, te junxanix ora ya xbeenotik ta orato ta carretera, bayal wokoltik te wojchetel, sjunal k'a'al beel ta kakantik. Mayuk bi la yaan kot'an yu'un, ja' la jmulan te binuknax yot'an ta koliltik te maestro.

Jun k'a'al nakalon ta sk'eluyel te bit'il k'un'k'un ya xmal te k'a'al, oxtajtel te kinam, najk'aj ta k'echab si'. La stinan sba, ay bi la snop k'alal yak ta stesel ijk'al najt'il stsotsil sjol ta jach'ubil te'. Patil ts'iin la stoy moel k'un'k'un te sit, jich yilel te la sk'ambon jwokol.

—Ma'ba lek ay te kantsil jnich'antik. Ma' stuantes bayal we'elil, ya xeen yu'un. Ma' yaan yot'an yu'un te swe'el —xi' ta xiwel k'op.

La jnop te ma'ba bast'sil chamel yu'un te kantsil jnich'an, ja' ay swokol te xch'ulel, oranax tal ta jol te stalel te K'ulubetik, ma'ba la sk'anik te eskuela, ya stak' yak'ik chamel. Ma'ba la yik'ik te maestroe, xiwik yu'un, lijk' sjolik yu'un te bit'il tal ta at'el le'to. Mayuk yipalik, jauk meto ya xju' yu'un bi spasik swenta ma' xleklub te eskuela. La jchobey yayik, jich la skuy sbaik te bijom

chumunte'. Mayuk ba la snop kot'an te ay bi ya jpasbey, melel ja'nax kot'an jts'un bijuk sitte' swenta yu'un ya xyaxubtes te k'inalto, melel ma'ba nabil sba te eskuela.

—La xboon kik'tel te mamal jtajun, jichme ya jna'tik stojol te xchamel —xi' la sujt'esbey, k'alal yak ta xijel k'ajk' te kantsil jnich'an.

—Jo'o, ma'ba bats'il chamel te ya yay —xi' melot'antik ta sujt'esel.

—Beluk chamelil ya yay, albon kay!

—Nojtel yok'el ya'lel sit.

—Ma'ba lek ay, sijt' moel xch'ujt', xkuchojix yach'il kuxinel ta yolil xch'ujt' —xi' sujt'esel, ma'la yilbon jsit.

Tek'ajon, k'atbuj jtalel yu'un, la kay stojol te ma' stak' lek kich' ik' yu'un. Te kantsil jnich'an nakal ta ti' k'ajk', sakubnax yu'un k'alal la yay stojol, mal koel smats' yu'un k'alal pitk'uj te xbojch'.

—Beluk la apas, albon kay? —xi'on sjak'bey sok sla' kot'an.

Ok' yu'un, t'ult'onax lok'el ya'lel sit, la skus sok xchal te ya xmech' sba ta jujun k'a'al. Tejk'aj jajch'el, jajch' skiw mats' swenta yu'un xlich'el waj ta ajk'tik. Ma'ba kujch'

ku'un, oxtajonbeel ta sts'eel, cha'pajk' majel ta kabey ta yelaw.

–Albon kay, ¿mach'aa te winik te ochat sok? –xi' la jak'bey.

Mayuk bi la yal te kinam, melot'an-tiknax sba x-ilwan, jich yilel te yak sk'am-beyon te manchuk bi kal. La kil la skus sit sok spat sk'ab.

–¡Mach'aa te winike? –xi'on ta aw.

–La stikunon ik'el te Maestro Prisiano yu'un ya tijt'ambey swa'eb, k'alal oxtajonbeel la stsakbon jk'ab, la swaytesonbeel ta swa'eb, ma'ba ju' ku'un koltaybey jba –xi' ta ji'jonel ok'el.

K'alal la kaybey stojol sbiil te maestro Prisiano, jich yayel te ay bi la sjam sba ta yolil jbak'etal, sok ay bi t'om ta yutil ch'ujt', nijk'onax yu'un. Melel bayal sk'oplal te nujbinel le'to, te me'tatiletik sok te stijil snabal te ants ja' ya xchajbanik stukelik. Yanajonax yu'un. La jtsak te tilnax ye jmachit, la ts'inulay ta ton, amenxanix ayel stojol. Yaknax xiwel k'alal tejk'aj jach'el te kinam, la smakbon jbe, jauk meto la kotbinbeel. Ja' ju' yu'un te sla' kot'an, ma'ba la kich' ta muk' te sk'anjel yot'an te kinam.

La kay stojol te ay mach'a tulan k'opoj ta jpat.

–¿Bati xbaat sok te amachit?

La sujt'es jsit, ja' te jbankil Mikel. Tal ta jna swenta yu'un ya jnoptik bi ora ya xbajt' kiltik te smojon k'inaltik, tuchoj jmachit k'alal la staon.

–Ya xbajt' jle te maestro Prisiano, la stsakbon uts'inel kantsil jnich'an. Jich kot'an te ya jmil. Teme ya sk'an tsaktomba sok machit, le' ay te ku'un.

Oxtatel yu'un smakbon jbe, jauk meto ma'ba lejt'aluk. Ju' yu'un sjelbon sla' kot'an jich bit'il ya spas te kajkantik.

–Ilawil, jbankil –xi' la yalbon –ma' chikanuknax mach'aa te maestroe, kaxlan stukel. Melelnixa, kaxlan. K'alal ya sna'ik stojol te la yich' milel, yame xtalik te stijil snabal, sok te mach'a ya xna'bot sba yu'un, yame sk'anik justisia, ma' jna'tik jayeb jawil ya xbaat ta chukel.

–Ma' jwentauk, ja' bayal sk'oplal te la jlok'es te sla' kot'an.

–Ay awinan, sok ay anich'nab te smak'linel. Yame xtalik te kaxlanetik ta lum, yame spojbotik te jk'inaltik. Yame sujetik sok nujk'ul ta spasbey sk'alik. Teme ma'ba ya

jch'uumbetik, yame stujk'iyotik, chamen winik ya xk'ootik. Jich stalelik stukelik, chikan bati ya xch'ojik jilel k'abal. Ya xchajbaj te beluk la ata, ma' amuluk atukel.

–Jich ya awal atukel, melel ma'ba ja' awantsil anich'an.

–Komiteat, ja' ay ta awenta ta skanantayel te maestroe.

La kay stojol te yak yuts'imbelon te xkixnal sla' kot'an. Jich kot'an ta spasel spisil, yu'un jich ya kak' ilel yip kot'an.

–Wokoluk, ijtayawon jtukel, ya jk'an jnop ta xch'ixil ajk'tik te beluk ya stak' ya jpas –xi'on. La sjik' yot'an yu'un te jbankil.

Och te ajk'tik, tiltonax jajch' kuka-yetik. Sujt'beel te jbankil, la sk'ambon te manchuk jtu'untel te jmachit ta milaw. Tek'el jilon jtukel, la jmaliy kil beluk xk'ot pasel ta jtojol. Tulanjbeel te ajk'tik. Patil k'alal k'ax te yijk'ubal k'inal, k'un'k'un chik-najtel ilel te xjobal sakilal k'inal, tal te jbankil.

–jKunik! Ya juiatbeel ta sk'oponel te maestro Prisiano –xi' la yalbon, yaknax ok'el sit.

–Jo'o, ma' jk'an jk'opon te winik. K'ux la kay ta kot'an, ya sk'an te manchuk la

spasbon, la yuts'inon stukel –xi'on ta sujt'esel.

–Ya sk'an te ayuk bi stak' jpastik, bankil. Ya sk'an te ya awak' ta nael stojol te beluk ataoj, yame sk'ax sk'ayel –xi' la yalbon smelot'an.

La xi'on, ma' la sk'an te ya kak' ochel tojk'al teme xchik'on ta sbajt'el k'inal, k'ax jich ya'lal bit'il poj'k' le'ab ixim te jtukelal.

–Ya kich'bat amuk' te ak'op –xi'on ta sujt'esel –ya kak'bey sna' stojol te mantik jtatikmandon.

Ja' yolilal sok ja' yot'an Ti'akil te Jtaikmandon. Na'bil stojol te ya xmantalaj, jauk meto mayuk sk'ulejal, ma'yuk bayal sbiluk, pajal kuxul sok te swiniktak te Ti'akil. Ja' smeletel winikil stukel, ja' ay ta swenta ta yujtstesel kuxinel ta Ti'akil. Teme ay bi chiknaj ta koliltik ja' ay ta swenta xchajbanel. Bootik. Tebxanix chikan ayel stojol te sla' kot'an, jauk meto ma' xch'ay k'axel. K'ootik ta sna. Chajbxanix ilel sit turisnaetik, yaxanix ilel k'altik yu'un yak jiubel. Yakik beel tulu-k'etik sok mutetik ta amak' yu'un sleel sit ixim. Slapoj ch'in kaxlan pak' te Jtatikmandon, t'anal yakan jichnix bit'il ya xbeen ta spisil ora, la yik'otik ochel, jun yot'an la

xch'ambon yay stojol te kayej. Patil ts'iin, la stinan sba snopel. Ja'niwan jultel ta yot'an te swoklajel jchichmamtik te jichnix pasbotik u'uk yu'un te yawal sok te xnich'nabik asentoetik

–¿Beluk ya ak'an? –xi' la jak'bon patil.

–Ya jk'an te ya akoltayon ta orato –xi' la sujt'esbey.

–Te leuk jajch'em te mach'a la spasbey yik'en te awantsil nich'an, ya kal mantal te ak'a nujbinuk sok, ya stoj ta at'el. jauk meto te maestro Prisiano ma' stak' kuytik tijil jnabaltik, melez ma' sna' ts'iwej, ma' sna' awal, ma' yaybey stojol sk'op chitam, ma' yaybey stojol sk'op mutetik, ma' yaybey stojol yaw ts'i'etik, ma' yaybey stojol sk'op ch'inch'onel alaletik, ma' yaybey stojol sk'ab k'alal ya yay wajwej te antsetik, ma' yaybey stojol sk'op te'ak'etik, sok ma' yaybey stojol sk'ayoj te ik' te ya skap sbaik ta spisilik yu'un sk'ayoy stukel te Ti'akil. La kich'tik ta muk' k'alal jul; jauk meto ma'ba la yak' ta yot'an, ma' jauk la stsak uts'inel te awantsil nich'an, ja' la stsak uts'inel te kantsil nich'nabtik, ya xk'ax wokoltik yu'un ta jpisiltik.

La yal te ya xchajban ta yan k'aalil. K'alal ma'to xch'ay ochel te k'a'al koombeel k'un'k'un, ma'ba yakombeel xiwel koel. La sjuinombeel te jbankil, te kinam sok te kantsil nich'an; chajbxanix kilel k'alal nojtsajon k'oel ta na te bati ya xchajbanot te ayejetik.

La stikun ik'el te maestro Prisiano te Jtaticmandon, yak yich'el lewa ta ba ay ch'in sijk'ulna te bati la stsak ta uts'inel te kantsil nich'an. K'ot, jich yilel te mayuk bi spaso, najk'aj ta sts'eel te tatikmandon.

–Le' ayonto –xi' la kalbey te Jtaticmandon –tal jk'ambat wokol. Talon k'op yu'un te kantsil jnich'an. Ya jk'an te awaybon stojol te jk'op, tunel ku'un.

–¿Beluk Wokolil? Ja' la stijbon jol te awantsil nich'an, stukel la smejts'an sba ta jwa'eb, la sjol moel stsek. Jo'on maestron le'to. Ja'nax ya kich'bey muk' sk'op te ajwaliletik ku'un –xi' ta k'ajk'al k'op te Prisiano.

La stinan sba yu'un te Jtaticmandon, ma'ba k'opoj, ma' la sna' beluk la yal, jich yilel te majk' sti'.

–Ja'at amul, Kristóbal Ts'ej! Ma'ba lekil tatilat sok ja' la xch'ik sba ta stojol maestro te awantsil nich'an.

Xiwonax yu'un te beluk alboton, la jkuy sbol snopjibal yu'un te Jtatikmandon. La kal ts'iin.

–Ma' xk'ot kot'an te beluk la awal-bon. ǂYu'un ba mayuk lek sk'oplal ta awot'an te beluk pasbot te kantsil nich'an, Jtatikmandon?

–Ma' jna', jauk meto jo'on ya kal mantal le'to –xi' tulan sujt'esel, mayuk bi ora la kay stojol k'opoj jich.

Mayuk jch'ulel jil yu'un, jajch'on. Jajch'ik u'uk te joyatak, lok'otikbeel. Beenotikbeel ta stojolal te jna, ja'xanix yip jch'uleltik te sk'anjel kot'antik. K'alal k'ootik ta jna, jajch' ta okel te kantsil jnich'an, la xch'ik sba ochel ta sk'ab te sme'e. Och ta kot'an te yok'el, jich yayel te yak ta spits'el yok'el slajibal ya'lel xch'ich'el, melel la spas lot te maestro Prisiano. Ma'ba wayon, chajbxanix xk'uxul jbak'etal bajt' yu'un.

Ta yan k'a'alil, k'alal jajch' spokotik sbabial xojobal k'inal, nopojix xjajch' jpas te kat'el ta jujun k'a'al, la kil koel te sbelal jna, la taj ta ilel te Jtatikmandon, sakix stsotsil sjol, ch'iel kerem yilel te sbeel, jauk meto bayalix jawil yawilal. La maliy, jul ta kot'an te tulan la yal sk'op ta jtojol. K'ot, la skojt'es xpixol,

jich la yak'bon kil te ya yich'on ta muk'. Najk'aj ta sti' k'ajk'. La sti' sbakel ye sok la stij te skew e jich yilel te yak ta xk'uxel sit ixim. Ma' la stij sba te yelaw, jich la yal:

–Ya stak' kik'tel te okil k'abiletik, ya xbajt' stsakiktel te maestroe. Chukul sok t'anal yame yik'iktel swenta yu'un ya xk'exaw jich ma' spasix ta yan welta te smul, jauk meto, ya staotikik ilel yu'un. Ma' xyich' ta muk' sk'anjel kot'antik te tuneletik ta lum. Teme la kijtay ta kot'an te kat'el, spisil ya xk'atbuj. Yame sjat sbaik te jtijil jnabaltik. Ma'me jnajtikix ya xk'ot te Ti'akil, sk'inalme kaxlan ya xk'ot ta yan welta, ma'me ku'unintikix tebuk. Yame xch'ay ta kot'antik te kal jnich'nabtik, yame skanantayotik te jkanantaywanej, teme ya jch'aytik tebuk k'a'al, yame smajotik. Mayuk bi pajalix ilel ta patil.

–Melelnixa, ma' stak' bi amen ya jpastik.

Tulan la yich' ik' te Jtatikmandon, jich la yal:

–Chamelotik yu'un xiwel te kuxulotik, slajinebotikix te jkuxlejaltik, jauk meto ma'ba ch'ayemotik. Jun kot'antik ayotik teme yajwalotik te Ti'akil.

Nakal ta ti' k'ajk' te Jtatikmandon, la xk'ixnaj waj te kinam, la sujt'eslay, la sk'ases

kojt' mexa sok pajch' pak'bil ajch'al pulato nojel ijk'al chenek'. La spok sk'ab te Jtatik-mandon, la stsak pejch' waj, och ta we'el.

—Ya x-aan kot'antik, ya jmel kot'antik sok ya x-exnajotik yu'un te beluk la spas te maestroe. Ya x-ok' te jch'ulel. Ak'a yaan kot'antik yu'un te alaetik, ma'ba spisil ora kuxulotik —xi' ta patil k'alal la sti' yaxal ich swenta yak'bey sbujts' te swe'el —tul winikat te bayal atuul, Kristóbal Ts'ej, la awak' ilel slekil awot'an sok la awak' ilel abijil, ya jk'ambat perton yu'un te beluk la jpas —xi' ta patil. Tejk'aj, la yujts'ibon jk'ab. K'opoj jilel, sujt'beel ta sna.

K'ax tulan woklajotik yu'un te kaxlanetik. Ma'ba majk' te eskuelae, jauk meto che'baj kot'antik yu'un te Prisiano, bajt' ta yan semana, tikunotel yan maestro. Mayuk mach'a la snajk'ambey sbiil yantsil xnich'an ta eskuela, ay mach'a la yak'bey slap tsekel te ch'in keremetik swenta yu'un ma'xbajt'ik ta nop jun. Spisil k'atbuj.

Yantiknax

Bek'ajon ta stojol te jch'ulmetik u, me' ajwalil yu'un bejk'ajel sok chiknajel, te mach'a la yak' ta ilel te bit'il ya yich' jalel k'uul pak'etik; ch'ultesbilon yu'un te Itsamna, sbabial ch'ul abat, la yak' ta ilel te sts'ibuyel jun. Jauk meto ya xk'opojon ta kaxlan k'op, ma' jlapix te sjalbil sk'u jmantak, la kijtayix ta kot'an te spasel k'altik. La jnop jun, lek k'a'alil bejk'ajon.

Laj ku'un te bachillerato, la ta leel kat'el ta mastroil, boon at'el ta Takinwits, cha'oxwol ch'in sijk'ul naetik, joybil ta bijilte', wolatik ta xch'ujt' wits, mayuk bi bayal ay yu'unik, ja'nax ay tebuk yu'unik te beluk ya xtuuntesik ta jujun k'a'al, swenta m'a xlajik ta wi'nal. Ayxanix ch'in k'ajk' mok ay ma'ba tulanix te chamel te ya xlajik yu'un te alaletike. Mayuk bi stak' jpastik bayal te maestrootik.

Jun welta la stsobotik ta ayej te superbisor yu'un sona. K'alal yak ta xcholbey sk'oplal te bin ut'il ya sk'an x-at'ejotik ta

stojol chanwinik ta tul maestroetik, la kay stojol te ay bi ts'uet ta jpat, jich yayel te yak k'asel yakan koj't najk'tijibal. La sujt'es sit, la ta ta ilel tul ants te yanxanix slekilal ilel sbak'etal, slapoj sakil k'u'ul sok slapoj chompa wexal, yak ta yaybey stokol sk'op te superbisor. Stsakoj ch'ix lapicero. Jajch' kilulay yu'un kot'an k'an muksitay, jauk meto ya sts'ibulay sjun. La jtijbey snejk'el te kaj lirektor, nakal ta jts'eel.

–Lom t'ujbil te maestra nakal lumto –xi' la kalbey, la ts'usitaybeel.

–T'ujbil, Hortensia Baskes sbiil, bats'il ants ch'ol.

–Lek ay ta ilel.

–Ma' xyaan awot'an, mayuk smamlal.

La kuy te la jtaj kuxinel sok te Hortensia Baskes k'alal la kil: la jnop te ya jmon. K'alal k'ax che'b semana patil la yich' pasel yan tsoblej. La jk'esitulay te be te toj ya xmojbeel ta eskuela k'alal sakub k'inal. K'alal nopol staix baluneb ora sakubel k'inal la kil k'ot te Hostensia, sjuinej k'oel oxtul yantik maestraetik. Binax kot'an bajt' yu'un, oxtajonbeel.

–Lakomba, maestra Hortensia –xi' la kalbey.

Ja'nax la sk'elumbon jsit, mayuk bi la yaan yot'an yilel. Tulan la kak' jba, jichme ma' xk'ot ta sit te yak ta nijk'el kakan. La yiptabeel, toj bajt' ta ba ay te salon, ma'ba lok'tel le'a ja'to k'alal laj te tsobleje, ayix olil yaxal ch'ulchan ta beel stukel te jch'ultatik k'a'al. La jle te kaj lirektor, nakal la ta lireksion yu'un eskuela.

–Ma'ba la yilon. Mayuk ba la jtajbey ilel sit ta yilbelon –xi' la kalbey.

–Ya yich'bat awot'an –xi' la sujt'esbon. La spasbon senya te yakuk xnajk'ajon ta ba ay najk'tijibal. Najk'ajon.

–Tujb'il ants –xi' la kalbey ta patil –jauk meto ğbi yilel awil? –xi' la jak'bey.

–Lek ay teme ya amulan.

–ğJaxan teme patil che'baj kot'an yu'un?

–ğBi yu'un? Ayix xch'ulel, ay sbijil sok lek stalel te maestrae.

Jajch' sikk'ajk'ubel jbak'etal, k'ax ta sti' lireksion te maestra. La kil kobeel sok te sjoytak, ja'to k'alal ch'ay ta jsit. K'ax k'a'al ta spasel te kat'el sok te alaletik. Patil ts'in la ya'an kot'an te bajt'uk kil te bati ya x-at'ej. La yalbon wokol te kaj lirektor te manchuk ya

xboon, ja lek te ak'a mali yan tsoblej te ya yich' pasel.

–Mok ya juinatbeel –xi' la yalbon.

–Jo'oo. Te beluk ya kalbey, jtukel-tiknax.

Kot'anuk ya kil, ya jk'opon swenta mayuk bi ya'an kot'ana. Sakubtel te k'in al jich te bit'il ya sakub ta jujun k'a'al, boon. Oxeb ora beenon ta kakan, moon ta ch'ujt' wits, k'axon ta yanil ja'maltik, la t'umbeel ch'in be. Xiwon te k'alal k'oon le'a, k'an sujt'okontel, jauk meto la jpas kil te skanjel kot'an. La jk'opon tul ch'in kerem, tek'el ta sti' yochibal te eskuela.

–Ya jk'an k'opon te maestra Hortensia.

–Jo'oo, ma' stak' ak'opon –xi' la sujt'esbon.

–ğBi yu'un?

–Yak ta yilel jun.

–La smuts'sitayon te ch'in kerem, tseen, jich yilel te ma'ba ya smulan te belun la jak'bey, jich la yal:

–Ma' x-at'ejat le'to

–Jo'oo. Ya x-at'ejon ta Takinwits.

–Teme ya x-at'ejat ta Takinwits, ğbeluk apas le'to? –oxtabeel tebuk.

Ma'ba jnopoꝝ teme ay bi ya sjak'bon, chamnax la kay yu'un. Jauk meto tal te maestra Hortensia, oxtatel, la spat'bon kot'an, bajt' ta sna te ch'in kereme.

–Balat, maestro Jose ꝑBeluk ya ale? –xi' ta sjak'belon. T'ujbilxanix jichuk sk'op ch'in bej'a te snuk'ulal sk'op.

Mayuk bi la ka'antik lek, ma' jna' beluk la kalbey. La cholbey yay te yakon sleel joy yu'un jkuxinel, k'atbuj sit yelow yu'un.

–Mayuk bi stak' kalbat. Wokol awal te tal awilonbeel –xi' la yalbon. Lijk'emnax sjol ta yilbelon.

Sujt'beel, toj bajt ta bati x-at'ej. La jmel kot'an yu'un, la kil beenbeel, kot'anuk te ak'a sujt'estel sit repenta ay bi tebuk ya yalbon, chikan beluka, manchuk yuton yu'un te beluk la kalbey. Jauk meto ma'ba jich k'ot ta pasel. Oxtatel koj't' karo, boon ta Okosinko, k'oon ta jna k'alal nopol xtubixbeela te k'a'al, lubenon, yaknax chik' jbak'etal, mayuk bi jk'an jpas yu'un. La yak'bon jwe'el te jme', jauk meto la jmak' ta k'uxel te waj jich bit'il te melot'an, ma'ba lajon yu'un; patil ts'iin wayon ta ch'ujte' jwa'eb. La kil te ek'etik te jok'atik ta muk'ul lejch' yaxal pak' yilel jich bit'il te k'alal xojobalnax te kukayetik. Tal ta

jol te yakuk xboon yan welta te bati ya x-at'ej te Hortensia.

K'alal k'ax jukeb k'a'al boon le'a. Ma'ba le'a, melot'antik sba ilel te naetik, ja'nax pajal yak ta k'ayoj te te'eltik mutetik, koj't' karpintero mut yak ta k'ojk'onel. K'ot ta kot'an te k'alal ma'ba le'a te Hortensia, mayuk sbujts' k'inal yu'un. Boon ta Takinwits. Oxeb ora beenon, k'oon le'a k'alal yak ta ochel ajk'tik, ch'inch'onax k'op ajk'bal chambalamentik. Lubenon, ochon ta ch'in sijk'ulna te bati la spas swe'elik te maestroetik. La jpas jwe'el, we'on, patil boon ta wa'el. Sakub k'inal. La jk'opon te kaj lirektor k'alal ma'to ba ya xjajch' bijtes te alaletik.

–Teme ju' ku'un smonel binax kot'an ya xbajt' yu'un –xi' la kalbey. Wuxwonax ch'ael may ta ye, chikanxanix ilel sakil sbakel ye.

Jich yakotik ta k'op k'alal oxtatel te Plorensia, maestra yu'un yoxebal jawil nop jun. Chajp'xanix snuk'ulal sk'op k'alal la sk'oponon, la kilbey sit.

–Yaniwan yak'bat lek akuxinel, jauk meto ma'ba tul ants te lek stukel, ay bati sna-k'oj sba te xchopolil yot'an. Leknax ilel yot'an te Hortensia ta orato, melel mayuk bi

yan spas, mayukba spasoj yan at'elil. ¿Ya amulan?

–¿Bistuk awot'an te ya ak'an ana' stojol? –la ts'usitay.

–Lek ay –xi' te Plorensia –jich te bit'il ma' ak'an awijtaya abaj, yu'un yak'at ta smonel.

–Ma' xya'an awot'an. Ya xk'ot yorail te ya xboon paxal sok.

Ma' la yich' ik' ajk'uk te Plorensia.

–¿Bi ora? –xi' ta sjak'el.

–Ja'to teme bi xi' stukel.

La jujch'ibelbeel xch'ael may ta yelaw.

Obnaj yu'un, jich yayel te t'omnax chawuk yu'un, bajt' ts'iin. Ja' te ajk'ubal ujto, makal k'inal, la waychin te Hortensia. Nakal la kil ta wol sijk'ulna, stsakoj sok yak ta yilel pajk' liwro. Tek'elon la kil, yakonax ta nijk'el sok bot'atikxanix sit yilel. Yijk' sjol yu'un te Hortensia, la smak te sliwroe, bajt', animaj beel, tubbeel ilel. Jajch' jt'umbey kil te yakan ta sba lum, jauk meto ma'ba la jtajbey ta leel. Kejajoniwan ta yujts'ilel te senyail yakan. Xiwonax jajch'el yu'un, tal ta jol te ma'ba jichnax te jwaych, ay swentail.

K'alal yakon koel ta lunes k'ajk'al ta kat'el, la ta te maestra Hortensia, sjuinetel

moel cha'tul yantik maestraetik, ch'albilxanix yu'un xnichimal ja'maletik te be sok yanxanix sk'ayoj te'eltik mutetik, yakik ta wilel, t'u-xulnax sk'u' yu'un chik' te maestraetik.

–Ya jk'an k'opnat, yaniwan ana'ix stojol te beluk ya jk'an kalbat –xi' la kalbey. Chajp'xanix ayel yik yu'un te xchik'.

–Ma' jna' te beluk ya awalbon, Jose.

–Yu'un ya jmulanat. Ma' ana' stojol te jayebto ya jk'angat, Hortensia –xi' la kalbey. La kilbey sit.

Chajp'xanix bajt' smajts'ubal sit te k'alal la yay stojol.

–Ma' jna' jtukel, Jose. K'ax bayal swo-kol te jme'tat yu'un sbijteselon, amen sk'ot yot'anik teme mayukix swenta te ya kak'ba ta ak'ab, melel ma' smantalik, ma'ba jich ay ta pasel –xi' ta sujt'esel patil. La skus xchik' ta xchujk'ilal.

–Ayat ta kot'an, ma' jpas lot. Mayuk bi ora ya xch'ayat ta kot'an.

–Aybon away stojol k'op, José, mayuk bi stak' kalbat, la xlijk' sjol te jme'tat. Najt' beenemik ta slebey yinam te jbankiltake.

–Ya xk'ot ta yot'anik, mayuk bi yalbat.

–Ma' jichuk. Te snopjibal yu'un te in-tijenaetik ma'ba ts'ibubilik, jauk meto ma' xch'ay ta kot'antik, ya yal te ja'nax ich'bil ta muk' te nujbinel teme ja'nix ya xchajbanik stukel te jme'tatiletik, bayal stuul teme ay bi la yal tebuk.

–Jichnixa. Ma' mombatik ta bay kuxulotik, ja'nax ya tajbeybatik ilel sitik, mayuk bi ya kalbeybatik. Ja'nax ya sk'eluy yil te kere-metik te ch'iel ach'ixetik k'alal ya xbajt' sno-jesiktel sk'ibik ta ch'in slok'ib ja'. Jauk meto ɛbeluk ya stak' ya jpas melel najt' ay ta kuxinel te jme'tate?

–Ma' stak' awalbon jbiil. Jich yu'un mayuk bi stak' jpas.

La spat'bon kot'an, la yiptay sbeel, ch'ay k'axel ta bay yanil muk'ul te'etik, ma'ba taot ilel yu'un te sit ch'ul jtatik k'a'al. Naj-k'ajon, la jtsum ch'ix jmay, patil toj koom-beel ta Takin-wits. K'ax te k'a'ale, la jtikum-beybeel sjun te Hostensia, spisil te bi ma'ba ju' ku'un yalbey ta sit k'alal la jk'opon la ts'i-bubeybeel ta jun, ja' bayal tu'un ku'un jtukel te k'alal la jmon te Hostensia.

Slajibalix k'a'al yu'un te semana k'alal laj ta kot'an at'el sok te alaletik, boon ta

Okosinko, chiknatel ilel yijk'alul sjol te Hortensia. Ma'ba jnopo j te ya jta j baj sok.

–Beluk ya jpas, beluk ya jpas –xi'on ta snopel –ɛBeluk ya kalbey? ɛBi ya kut ya kil? –tumtomnax jajch'el kot'an yu'un, jajch' nij-k'el kakan, tema k'an lok'okombeel anel yu'un.

–La sta sba ilel te jsitik. Lekikal ilwanej, junax la kilbeybatik sitik.

–Ya jk' Anat, Hortensia. Mayuk yan k'op te beluk ya kalbat, ya jk' Anat –xi' k'unk'un la kalbey.

La sjik' yot'an yu'un, patil ts'iin k'opoj, ma' la yich' ta muk te xtal xbajt' te jenteetik.

–Ja'nix jichon u'uk, Jose, ya jk' Anat.

Te beluk jajch' skaj sk'op ch'ix yakan naktijibal, chajp'xanix xk'ixnajil bajt'. Jich te bit'il ya xlaj te ja'maltik, jich te bit'il ya xta-kinaj te beja'etik, yakme jelonel u'uk te jtalel, ya stuunbeel yan be.

Todas las sociedades somos una combinación de elementos producto de situaciones concretas, como las derivadas de la historia, y las que resultan de ser sociedades dominantes o dominadas, o en el peor caso, esclavizadas. La literatura, sea cual sea el género, será y es reflejo tanto de los temores como de los aciertos colectivos, el escritor sólo recrea cuanto a él le parece más importante. En *Spisil k'atbuj, Todo cambió* el tseltal Josías López Gómez eligió combinar oralidad y realidad cuando los maestros de educación básica hicieron su aparición en las comunidades mayas: difícil, amargo, incluso trágico fue ese comienzo para iniciar el tránsito en la supuesta igualdad de oportunidades entre la sociedad mestiza y los pueblos originales. Con *Spisil k'atbuj, Todo cambió*, tendremos posibilidades de comprender un pasado cercano para entender un poco más este presente.

José Antonio Reyes Matamoros

Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C.

Ediciones de El Animal
Espacio Cultural Jaime Sabines